

Rozum, nerozum a evropanství [1995]

Evropská kultura, do které jsme se narodili a v níž každý z nás od nejranějšího dětství vyrůstal, je spjata s důvěrou v rozum a se spoléháním na rozum. Na první pohled by se mohlo zdát, že se tu prosadil především řecký vliv, ale to by bylo nepřipustné zjednodušení. Řecká racionalita, opírající se o LOGOS a s ním spojenou pojmovost proti MYTHU a jeho narativitě, byla vlastně nedostatečně „racionální“, neboť s nepřipustnou naivitou a tedy nekritičností stavěla proti sobě pevné a jisté vědění (EPISTÉMÉ) na straně jedné a pouhé zdání, mínění či domnění (DOXA) na straně druhé. Tohoto přeceňování tzv. vědění si byl ostatně vědom už Sókratés, když zdůrazňoval své vědouce nevědění a s ním spojený odstup od toho, co je s nekritickou samozřejmostí považováno za „vědění“. Ostatně sama filosofie, tedy řecký vynález, nesoucí dodnes řecké jméno, znamená podle prastaré tradice nikoliv moudrost, nýbrž lásku k moudrosti; mohli bychom také říci lásku k rozumu, nikoliv nutně rozum sám. U Platóna najdeme ztotožnění milování moudrosti a milování pravdy, přičemž také zde pravda není ani součástí, ani produktem onoho milování.

V křesťanské tradici, bez níž je evropská kultura nemyslitelná, se již od nejstarších dob a ještě dodnes velmi často zdůrazňuje nedůvěra k rozumu či spíše k lidské rozumnosti. Už ve Starém zákoně najdeme nejedno varování před spoléháním na vlastní, soukromou rozumnost. To je však zcela ve shodě se sókratovským vědoucím nevědáním, neboť k čemu jinému vede takové varování? Je třeba se mít na pozoru před tím, abychom byli moudří nebo rozumní jen sami u sebe, aby to byla jen naše moudrost a naše rozumnost. Každá soukromá, individuální, subjektivní moudrost nebo rozumnost je totiž pouze zdáním, je to zdánlivá moudrost a zdánlivá rozumnost. Jestliže – podle dosti pozdního podání – Pythagoras pro sebe odmítl název „moudrý“, SOFOS, protože moudrost je vyhrazena jen bohům (a později v Platónovi najdeme podobnou argumentaci), je to dokladem hluboké shody s pojetím již hebrejským a potom zejména křesťanským, které vůbec nepopírá moudrost nebo rozum boží, ale poukazuje k tomu, že lidská moudrost a lidský rozum nemusí být a dokonce obvykle není ve shodě s onou pravou moudrostí a pravým rozumem. Proto také velcí středověcí myslitelé nepovažovali poznání věcí za cíl, nýbrž jen za prostředek k tomu, aby se lidský rozum přiblížil, připodobnil rozumu božímu. Správným poznáním věcí a vůbec skutečností tohoto světa můžeme rozpoznávat myšlenky a záměry samotného Stvořitele.

Dnes se znovu – v dosavadní evropské historii již po několikáté – ozývají a dokonce vzmáhají jakési podivné kritiky lidského rozumu, které nám suggerují pochybnosti a přímo skepsi, pokud jde o rozum, ale které neuznávají nic, co by mohlo nahradit onen „božský rozum“ nebo „božskou moudrost“ ve funkci kritéria, normy, vyšší, nadřazené instance. Je kri-

tizováno a odsuzováno osvícenství, ale zároveň je zavrhována a odmítána každá osvícenost. Jsou odhalovány myšlenkové omyly a někdy i ideologické podvody minulosti, ale zároveň je zavrhována a odmítána také pravda. Každé poznání, každá lidská výpověď jsou považovány za záležitost jazykovou a jejich platnost je podmiňována „režimem řeči“. Argument pak přestává být prostředkem přesvědčování a stává se prostředkem pouhého přemlouvání. Na místo odůvodňování nastupuje sugesce, tedy něco jako duševní nákaza, myšlenková infekce. Zpochybňován je ovšem nejenom rozum, ale také věda, která je na rozumu a rozumové práci založena. Lidé jsou – a někdy dokonce s úspěchem – infikováni myšlenkou, že věda je od zlého, a jako pseudoargument slouží tu poukaz na ničení přírody a životního prostředí, tu na vynálezy zbraní hromadného ničení, atd. atd. Ať vědomě či nevědomky je zavrhována a na smetiště odhazována celá dosavadní evropská tradice, nejednou s poukazem na nejrůznější excesy, jichž se v minulosti a dokonce ještě v přítomnosti Evropané dopouštěli a dopouštějí. Má to vlastně jistou logiku: evropanství vskutku není možné ani myslitelné bez rozumu, bez rozumného myšlení, bez vědy.

Co nám může být poučením z těchto úpadkových projevů naší doby? Abychom se vůbec k nějakému poučení dostali, musíme k těmto fenoménům přistupovat s rozumem. Nemůžeme poskytovat jen další oporu pro pochybnosti skeptiků tím, že bychom to vše odmítali nerozumně, bez rozumu, bez řádného rozvážení všech aspektů a bez nejdůkladnějšího promyšlení všech důsledků jak oné šířící se skepse, tak svého odmítavého stanoviska k zmíněným symptomům úpadku. Musíme si proto nejprve ujasnit, oč v rozumu a v rozumovém myšlení vlastně jde. Pokusíme se o to v několika úvahách.

Základním požadavkem rozumu je povinnost kritického přístupu ke všemu, co nám poskytují smysly, co produkuje naše mysl, co nám říkají druzí lidé – a vůbec ke všemu, co se tváří jako skutečné nebo dokonce správné. Nějakou dobu to trvalo, než se lidé naučili této všestranné kritičnosti, a ovšem byli to vždycky jen ti nejlepší, ti „světodějní“ myslitelé, kteří proráželi cesty oné všestranné kritice v nových a leckdy zcela nečekaných směrech. Dnes už je – zejména díky takovým vynikajícím myslitelům – zcela jasné, že předpokladem a základem veškeré kritiky a samotné kritičnosti je kritický přístup rozumu k sobě samotnému. Byl to především velký německý filosof Immanuel Kant, který svými kritikami čistého teoretického i čistého praktického rozumu, jakož i svou kritikou soudnosti jednak zásadním způsobem ubránil nároky rozumu proti útokům nerozumu, jednak ukázal na to, že také rozum a jeho nároky mají vždycky své meze. Teprve po Kantovi mohla filosofie udělat další kroky kupředu v tom, že si lépe uvědomila dějinnou podmíněnost těchto mezí. Rozum, jak jsme dnes nahlédli, není čímsi neproměnným, ale představuje určitou myšlenkovou a vůbec životní cestu, a to cestu ne pouze jednotlivých lidí, ale lidstva vů-

bec. Člověk bez rozumu, lidstvo bez rozumu – to je absurdní představa. Ale rozum nemůže zůstat stát, nýbrž musí jít stále kupředu. Proto si musíme vyjasnit, co vlastně máme rozumět pod slovem „rozum“. Rozum zkrátka musí sám sobě nějak rozumět. Rozum, který sám sobě nerozumí, je stále ještě ne-rozum, nedostatečný, neúplný rozum.

Čeština má jistou nesnáz s překladem dvou německých slov, totiž *Verstand* a *Vernunft*. V poslední době se ne zcela nejšťastněji ustálil překlad „rozum“ pro *Vernunft* a „rozvaha“ pro *Verstand*. Ale bez ohledu na tuto odbornou stránku problému, která má sobě vlastní nesnáze, se musíme tázat, co nám říká či spíše před-říkává samo české slovo „rozum“: jaké jsou jeho vlastní, tj. české konotace, jaké jsou jeho české kořeny? Máme snad být odkázáni jen na to, jak o rozumu smýšlejí němečtí apod. filosofové? Smíme snad vůbec nenaslouchat češtině? Mám za to, že tu jde nejen o otázku filologickou, ale vpravdě filosofickou. Každá hlubší filosofie se musí ustavovat v rámci určitého jazyka, musí s jazykem pracovat ne jako s nějakou pomůckou, prostředkem, nástrojem, ale jako s něčím téměř živým. Myslitel musí respektovat svébytnost jazyka, musí filosofovat z jazyka, z jeho vnitřní struktury, vnitřní logiky. To není relativizace, nýbrž naopak zdůraznění významu a platnosti myšlenky. Myšlenku totiž nelze transponovat do jiného jazyka tím, že ke každému slovu, jehož bylo původně užito, najdeme příslušné slovo překladové. Čeština je nadto jazyk z filosofického hlediska velmi vhodný, neboť dovede našemu myšlení dodat mnoho inspirujících nápadů. Máme-li se proto pokusit česky a v českém prostředí obhájit práva a nároky rozumu, nemůžeme se spokojit s tím, že do češtiny jenom přesadíme myšlenky, které se zrodily a vyrostly v jiném jazykovém prostředí a také v jiné myšlenkové tradici. Práva rozumu musí být v naší společnosti a v českém povědomí obhájena česky a s využitím všech, etymologických i dalších možností, které nám český jazyk dává k dispozici. (O tom tedy příště.)

Když začneme uvažovat, co nám čeština naznačuje ve slově „rozum“, nemůžeme především přehlédnout poukaz k umu, k umnosti, tj. dovednosti. Sama dovednost není ještě rozumem, nýbrž pouhým umem, uměním ve smyslu, že něco „umíme“. Předpona ‚roz-‘ znamená mj. – podle Machka – jednak dělení, rozdělení na několik proudů nebo směrů, jednak vyspění či dovršení děje. Jestliže se naše myšlení, naše rozvažování zaměřuje jen k tomu, abychom něco lépe uměli, jestliže tedy slouží jen umu, dovednosti, nemusí být a obvykle není dostatečně rozumné, neboť nerozvažuje širší souvislosti a zejména vzdálenější důsledky uplatnění oné dovednosti. Je známo, že někteří odborníci dovedou za použití malých náloží, umístěných na správných místech, velmi elegantně a časově i jinak úsporně demolovat vysoké stavby. To však zdaleka neznamená, že každá taková i sebelépe provedená demolice je rozumná – její případnou rozumnost můžeme posoudit jen s přihlédnutím k okolnostem, zkrátka k širším

kontextům. Pokud jde o dovednosti, je na místě odbornost. Ale na rozum a rozumnost nejsou žádní odborníci. Mohli bychom tedy ono rozdělení umu či dovednosti na několik směrů pochopit jako cílevědomé přezkoumávání souvislostí, do jakých se dostalo, dostává nebo dostane uplatnění nějaké dovednosti v určité konkrétní situaci, v určitém jedinečném kontextu. Tam, kde se nějaká dovednost staví do služeb někomu nebo něčemu, aniž by smysl poskytovaných služeb posuzovala, můžeme spolehlivě usuzovat na nepřítomnost nebo přinejmenším závažný nedostatek rozumnosti a rozumu. To se týká pochopitelně jen samotného výkonu oné dovednosti, a nikterak to předem nevylučuje, že zjednání nějakého odborníka a jeho dovednosti do konkrétní služby je rozumné. Rozumnost takové objednávky však nemůže být garantována sebevětší dovedností, nýbrž musí být posuzována vzhledem k okolnostem a situaci.

Neodbornost, fušérství, neumění a nedostatek dovednosti jsou ovšem z hlediska rozumu zajisté nepoužitelné nebo špatně použitelné; rozum se nikdy nemůže spokojit s neodborností a s diletantismem. Ale stejně tak nestačí ani dovednost, um a odbornost k tomu, aby kterékoli jejich umné užití mohlo být považováno už jen proto za rozumné, resp. za mající rozum, tedy mající dobrý, rozumný smysl. Technický rozum tedy vlastně není dost rozumný, protože se omezuje na techniku provedení, ale nechává stranou smysl, tj. rozumnost celého podniku. Technika není vlastně nic jiného než dovednost v zacházení s věcmi, s předmětnými skutečnostmi. Machiavelli se soustřeďuje na techniku vládnutí a má za to, že první povinností vládce je zabezpečit za daných okolností pokračování vlastní vlády. Různé podivné příručky slibují, že nás poučí o technice získávání přátel. Poddaní nebo přátelé se tu stávají materiálem, s nímž je třeba se naučit zacházet. Obojí je vposledu nerozumné, neboť se mýjí cílem. Vladař – nebo dnes politik – který si chce jen uchovat nebo posílit své pozice či funkce, jedná nerozumně, jestliže si neodpovídá na otázku, proč vlastně má zůstat u vlády nebo proč má nadále uchovávat své postavení. Jde přece o dobrou vládu, a není-li naděje na mé dobré vládnutí, je snad lépe, když se vlády vzdám. A jde přece o přátele, skutečné přátele – a ty si přece nemohu vyrábět nějakým správným technologickým postupem. Jestliže se opravdu někdo stane mým přítelem, protože jsem to s ním „uměl“, pak to vlastně žádný přítel není, i když si to sám myslí, a já si ho jako přítele také nemohu vážit a nemohu s ním jako se skutečným přítelem počítat, když se ocitnu v nouzi a těžkostech a už nebudu schopen dál technicky na jeho přátelství pracovat a udržovat je při životě.

Um, dovednost, technická zdatnost jsou jistě velmi dobrým vkladem do každého podnikání, ale smysl našemu životu zabezpečit nemohou. Rozum nás však nutí rozvažovat právě nad smyslem všech podnikaných opatření, nad smyslem každé dovednosti a veškeré techniky. A rozum nás také nechává porozumět tomu, že životního smyslu, individuálního i společného a

společenského, nelze dosahovat žádnou technikou. Proto také nemůže být logika posledním slovem rozumu, neboť také logika je – alespoň v tradičním pojetí – jistou dovedností, umem, technikou. Rozum se nikdy nemůže a nesmí stát technickou záležitostí, ale bude vždy znovu usilovat o porozumění nejširším souvislostem. Každý um, každá dovednost mají své předem dané, konkrétní cíle, kterých má být dosaženo. Ale stanovení těchto cílů musí mít smysl, má-li mít smysl jejich uskutečňování a naplňování. A jestliže nějaký další, vzdálenější nebo důležitější cíl má dát smysl uplatnění oněch dovedností, rozum se bude tázat po oprávněnosti, legitimitě tohoto dalšího, vyššího cíle. A také tento vyšší cíl musí být ospravedlněn. Z toho je zřejmé, že rozum se nezastaví před žádnými konečnými, omezenými cíli, nýbrž vždycky se bude dotazovat po jejich oprávněnosti. Na rozdíl od pouhého umu, od pouhé dovednosti a jejích omezených cílů nebo zájmů respektuje rozum jen cíle nebo zájmy nekonečné, kterých může být pouze dosahováno, ale nikdy dosaženo.

A ještě v jedné věci se rozum zásadně, bytostně odlišuje od každého umu, od každé dovednosti. Žádná dovednost není schopná se zaměřit sama na sebe, tj. z podstaty věci není zároveň pouhou dovedností třeba jen kontrolovat, natož zajišťovat smysluplnost svého vlastního uplatňování. Rozum naproti tomu nejen může, ale dokonce musí být schopen podrobovat vždy znovu svou aktivitu nárokům rozumu. Z toho vyplývá především rozdíl mezi lidskou rozumností a rozumem, který je jejím kritériem a normou. Ale to by bylo málo. Rozum je schopen kontrolovat sám sebe, tj. odhalovat své vlastní meze, své nesprávné kroky, své omyly, svou nedostatečnost. Skvělým způsobem to předvedl filosof, jímž se dělí dosavadní dějiny filosofie na dvě velké epochy, totiž na filosofii předkritickou a kritickou. Kant ve svých velkých *Kritikách* maximálně využil rozumu k tomu, aby ukázal jeho meze. Přesněji řečeno: Kant znamená vyvrcholení osvícenství a zároveň odhalení jeho mezí, tj. mezí rozumu, jak jej chápali osvícenci. Od té doby se opakují pokusy o nejrůznější kritiky rozumu – a zase přesněji: o kritiky nejrůznějších typů lidské rozumovosti. A vždycky jsou tyto kritiky prováděny za pomoci a na základě rozumu. To znamená, že vždycky jsou tyto kritiky rozumu kritikami toho, co v dosavadní rozumnosti a rozumovosti bylo nerozumem. Kdyby tomu tak nebylo, nemohlo by vůbec jít o rozumovou, rozumově platnou kritiku. Každá platná kritika rozumu se tak vlastně stává kritikou nedostatečného rozumu, tedy kritickým rozborem dosavadních rozumových chyb a omylů, rozumové slepoty a tedy nerozumnosti. A odhalením těchto nedostatků a zbloudilostí se přihlašuje k slovu nový rozum, dovolující lepší, hlubší porozumění jak nejširším souvislostem, tak sobě samému.

Nic takového nenajdeme v jiných kulturních tradicích, v nichž zajisté nechybějí moudří lidé, moudří myslitelé, ale jsou to myslitelé, kteří nejsou schopni se z distance vztáhnout ke své moudrosti, aby ji kriticky posoudili

a aby z ní mohli vybrat to nejlepší a odmítnout to chybné a dále nedržitelné. V tom smyslu je rozum, navazující na myšlení řecké a hebrejské, docela jiným, ostřejším, pronikavějším rozumem než jakýkoli typ rozumu, s nímž se setkáváme mimo Evropu a mimo kraje a kultury Evropou ovlivněné. Rozum kritický, a to kritický sám k sobě, je evropskou vy-
možeností, bez níž by dnešní svět měl docela jinou podobu. Jestliže si někdo myslí, že by to snad bylo pro svět štěstí, nechť se pokusí to znovu a důkladněji zvážit kritickým, ale rozumějícím, rozumným způsobem. Bez rozumu, bez rozumové kritiky to zůstane jen jeho nahodilým míněním. (Konec 2. části.)

Od samých počátků filosofického myšlení můžeme sledovat problém „rozumu“ jako jedno ze stěžejních témat neustále pokračujícího zkoumání. Otázka však byla původně chápána ve větší šíři a zejména hloubce. Rozum nemůže být pouze záležitostí lidského duševního vybavení, nějakou lidskou vlastností či dovedností, pouhým myšlenkovým instrumentem. Rozum je přece vždycky odkázán na něco, čemu lze porozumět, a tím nemůže být jenom rozum sám. Lidský rozum, rozumný člověk se musí pokoušet porozumět světu kolem sebe a tím teprve také sám sobě a svému postavení v tomto světě – a to by nebylo možné, kdyby byl svět lidskému rozumu zcela vzdálen a naprosto cizí. Každý pokus o porozumění je postaven na základní důvěře, že je čemu rozumět, tj. že v tom, čemu chceme porozumět, je alespoň něco srozumitelného. To si uvědomovali již někteří z prvních filosofů. Řečtina znala dvě hlavní slova, jež se později do latiny a do dalších jazyků – a také do češtiny – překládala mj. jako „rozum“, totiž LOGOS a NOYS. Pozoruhodné je zvláště pojetí Hérakleitovo, které ovšem musíme rekonstruovat z pouhých zlomků zachovaných v citátech. Hérakleitos se především táže, co činí z pouhé hromady náhodně rozházených věcí nejkrásnější kosmos, tj. nejkrásnější krásně uspořádaný svět, a vyslovuje přesvědčení, že bez LOGU by právě i ten nejkrásnější svět byl jen náhodnou hromadou věcí. A jinde říká, že se všechno děje podle tohoto LOGU, i když většina lidí si to náležitě neuvědomuje. Proto má Hérakleitos za to, že to, co nás ve světě obklopuje a vlastně objímá a nese, má rozum a mysl. Člověk se naproti tomu stává rozumným tak, že se nadechuje tohoto jej obklopujícího rozumu, a stává se tak rozumným nejenom ve svém myšlení, ale také ve svém těle, které se tím stává zvláštním způsobem příbuzným celku veškerenstva.

Zmíněný myslitel je nám spolehlivým dokladem toho, že otázka po celku a celkovosti musí být položena všude tam, kde se rozum ujímá své zkoumající práce: ničemu nelze řádně porozumět, pokud tomu neporozumíme v celku a s ohledem na celek, tedy na širší souvislosti. Bez ohledu na to, že to v novodobých a moderních dějinách evropského myšlení bylo zapomenuto, že ani ve starší době nebyl problém celku postaven dost radikálně a že už tehdy byl také některými mysliteli zpochybňován, rozumně

myslíci člověk jej dříve nebo později musel vždy znovu objevovat a znovu se tázat po tom, jak se vlastně člověk-jednotlivec i lidstvo ve svém souhrnu vztahuje a především má vztahovat k tomuto celku. Celek má totiž smysl, je v něm cosi rozumného, čemu lze porozumět, aniž bychom tam svou vlastní rozumnost pouze vnášeli. A táže-li se evropský člověk stále také, kým nebo čím je on sám, táže se nejenom po způsobu své vlastní rozumovosti a rozumnosti, ale především po jejím zdroji a základu, jakož i po jejím místě a také po její legitimitě v rámci oné rozumnosti celku, které chce sám také porozumět. V tomto tázání nebyly a nemohly být zejména modernímu člověku pomoci odborné vědy, které smysl pro onen celek ztratily právě v důsledku své specializace. Spoléhání na vědecký rozum, jemuž měly být posléze svěřeny všechny lidské záležitosti, muselo proto hluboce zklamat. Řešením však nemůže být a také nebude odvrát od rozumu, nýbrž naopak rozpoznání, v jakém rozsahu je dosavadní vědecký rozum málo rozumný, tj. kde jsou jeho meze a zejména jak tuto nedostatečnost překonat a napravit.

Zklamání mnoha nadějí, které evropský člověk skládal do vědy a do vědeckého rozumu, nespočívalo a nespočívá vlastně v tom, že vědecký způsob užití rozumu má své meze, nýbrž že mnozí vědci tyto meze nechtějí ani navenek, ale dokonce ani sami sobě přiznat. Tak vlastně ono původně smysluplné a dobré výsledky přinášející sebeomezení na určený rámec či obor proměňují v chybu a závažný omyl. Uvedu příklad. Fyzikové nebo chemici se vztahují k určitým stránkám skutečností, s nimiž se setkáváme ve světě kolem sebe. Zajisté všichni vědí stejně jako my ostatní, že tělo živých bytostí představuje zvláštním způsobem strukturovaný celek, který sice ustavičně přijímá a zase vylučuje nějaké látky, ale navzdory tomu si uchovává velmi významný odstup jak od jiných živých bytostí, tak i od ostatního neživého okolí. Touto stránkou živých bytostí se však fyzikové ani chemici - alespoň zatím - nezabývají, tj. zatím nezkoumají, co se stane s atomy, které se s potravou dostanou do živého těla. Vodík nebo kyslík atd. jistě zůstanou vodíkem a kyslíkem, ale jde o to, zda se nezmění jejich chování, přesněji řečeno, zda se nezmění chování elektronů, které k nim náleží jako jejich dočasní průvodci. Whitehead, původně fyzik a matematik, spoluautor základního díla moderní, tzv. symbolické nebo matematické logiky, ale také velký filosof, vyslovil přesvědčení, že se elektrony v živém těle chovají poněkud jinak než mimo organismus. Ani fyzikové, ani chemici zatím nemají k dispozici žádný způsob, jak toto tvrzení svými postupy potvrdit nebo vyvrátit. Podle nedávno zemřelého Karla Poppera takové domněnky, které se zcela vymykají možnosti eventuálního vyvrácení, prostě nepatří do vědy. S tím je možno do jisté míry souhlasit, pokud jde o momentální stav fyziky a fyzikální chemie: dnes asi opravdu Whiteheadovu domněnku vědecky potvrdit ani vyvrátit nelze, a proto ji budeme považovat za domněnku filosofickou. Kdyby z toho však někdo chtěl vyvo-

zovat, že ani v budoucnosti nikdy nebude tato domněnka, tato filosofická myšlenka patřit do vědy, dopouští se nutně výroku ze stejných důvodů nevědeckého, protože nic podobného nemůže být momentálně ani potvrzeno ani vyvráceno. Korektní je proto pouze konstatování, že dnešní fyzika a chemie zatím neznají způsob, jak by se zmíněným problémem mohly zabývat. Jako problém však tato myšlenka ani vědě není a nesmí být cizí.

Co z tohoto příkladu vyplývá? Především je tu zcela zřejmé, že rozum a rozumové postupy nesmějí být redukovány na konkrétní odborné vědy a jejich vědecké postupy a že s nimi nesmějí být ztotožňovány. Rozumové postupy, které se vymykají všem existujícím vědám a jejich postupům, nejsou nebo alespoň nemusí být nerozumové či protirozumové. Odborná vědecká práce nemá žádné výsadní právo na rozum a rozumovost. Zejména však právě v důsledku dělby práce a kompetencí mezi jednotlivými odbornými vědami nám zůstává celá řada významných témat a problémů, pro něž žádná speciální disciplína nejen zatím neexistuje, ale v některých případech ani existovat nemůže, protože se týkají buď jednotlivých celků nebo přímo celku veškerenstva, tedy konkrétních skutečností a nikoli jen jejich vyabstrahovaných aspektů. Zásadně o této věci nemůže být sporu, ale důsledky tohoto rozpoznání nevzali ještě zdaleka všichni řádně na vědomí. - Na druhé straně je třeba přiznat rozumu právo vážně se zabývat i takovými otázkami a tématy, jimiž se zatím žádná specializovaná disciplína nezabývá a jež pouze odsouvá někam stranou a do stínu. Spolu s tímto oprávněným požadavkem je však třeba zároveň naprosto jasně a jednoznačně říci, že jde o právo rozumu a nikoli o právo nějakého nerozumu, nějaké pavědy nebo pseudofilosofie. Opět tu platí to, co jsme si už jednou řekli: najdeme-li či odhalíme-li nějaké nedostatky nebo omyly rozumu, je to příležitost, jak rozum očistit od nerozumu, nikoli jak nahrávat diletantismu, fantasmagoriím, konfuzi a blábolu. Nemůže být pochyb o tom, že věda, jak ji známe, tj. věda rozdělená do jednotlivých oborů s vymezenými kompetencemi a speciálními metodami, má svá omezení. I zcela pozitivní výsledky takových odborně vymezených výzkumů musí být vždy interpretovány způsobem, který se vymyká kompetenci příslušné disciplíny a který zejména přihlíží k širším a naopak také zcela konkrétním, situačním souvislostem. Vedle souvislostí však v našem světě existují také nesouvislosti. Tyto nesouvislosti musí být poznávány s nemenší pozorností než souvislosti, a nikdy nesmí být obojí zaměňováno. Neexistuje a nejspíš ze zásadních důvodů ani není možná žádná odborná vědecká disciplína, která by mohla být pověřena sledováním těch nejširších anebo zase nejkonkrétnějších, zcela situačních souvislostí. Někdy tímto úkolem bývá pověřována filosofie, ale sám bych to považoval za pouze nouzové a tedy dočasné řešení. Vskutku perspektivní řešení vidím spíše v jakémsi zfilosofičtění všech speciálních věd a v důkladné filosofické průpravě všech, zejména pak špičkových odborníků. (Konec 3. části.)

K evropské duchovní a myšlenkové minulosti náleží značně problematická tendence stavět proti sobě rozum a víru. Jak tomu bývá, není tato tendence zcela nesmyslná, tj. není bez jakékoli rozumnosti, je možno jí rozumět, ale to neznamená, že smíme přehlížet skutečnost, že je zatížena závažnými chybami jak v pojetí rozumu, tak v pojetí víry. Kořeny těchto chyb jsou převážně řeckého původu. Ve staré hebrejské tradici se důsledně rozlišuje myšlení, rozum i moudrost dvojí, boží a lidské. Najdeme-li varování před spoléháním na rozum, je to varování před rozumem „svým“, před „vlastní“, „svou“ moudrostí, a proti tomu se zdůrazňuje moudrost Hospodinova a rozum boží jako ta pravá norma a rozhodující instance. A tato pravá moudrost a pravý rozum jsou pochopitelně chváleny a velebeny. Do této situace však v době helenistické začíná pronikat jiné rozlišení, totiž mezi pravým věděním a pouhým míněním, mezi poznatky a domněnkami. Přitom pravé vědění, řecky EPISTÉMÉ, je chápáno jako nahlédnutí, vidění, zírání, řecky THEORIA. Toto řecké pojetí, které u samotného Ježíše ani v náznacích nenajdeme, musíme předpokládat v pozadí výroku apoštola Pavla, že „chodíme u víře“, nikoli „u vidění“. Víra se tu stává jakýmsi provizorním, částečným věděním, náhražkou skutečného vidění „tváří v tvář“, které smíme očekávat až na konci časů. Tam se potom víra, stejně jako naděje, stanou zbytečnými, neboť proč bychom věřili nebo proč bychom v něco nadále doufali, když všechno bude v plnosti před našima očima? – Později, ve středověku, se uplatnilo jiné pojetí napětí a sporu mezi rozumem a vírou. Víra už nebyla chápána jako provizorní a jen částečné vědění, nýbrž naopak jako vyšší, dokonalejší poznání a vědění, k němuž ovšem nedospíváme svým rozumem, ale které je nám zprostředkováno zjevením. U některých křesťanských myslitelů tím byl rozum v podstatných ohledech suspendován a zpochybněn, zatímco jiní dělali, co bylo v jejich silách, aby rozum uhájili a případně rehabilitovali. Vcelku lze říci, že zejména scholastika udělala obrovskou práci na kultivaci rozumu a jeho postupů, a to nejen ve filosofii, ale také v teologii. Přesto se myslitelé začínajícího novověku téměř jednomyslně ve jménu rozumu odvraceli od středověku jako od bludiště církví zaštitěného ne-rozumu.

Něco z těchto pojetí přežívalo donedávna a trochu i dodnes, takže výsledkem byla a je jednak rozpačitost křesťanů vůbec a theologů zvláště, s jakou oceňovali a oceňují lidský rozum, a na druhé straně přežívalo dlouhou dobu také emfatické nadšení z rozumu a pro rozum, charakteristické zejména pro osvícenství, u nás však přetrvávající ještě do doby mezi válkami. V poslední době se situace začíná pronikavě, i když snad jenom dočasně měnit, protože se vzrývá jak obecná nedůvěra v rozum, tak silící aktivní odpor proti rozumu. V našem světě se děje tolik absurdních věcí a jsou vyslovovány tak absurdní teze, že by už žádný současný theolog nemohl s dobrým svědomím říci „*credo quia absurdum*“, věřím, protože to

je absurdní. Snad tedy nebude zcela marné, když si ujasníme několik závažných skutečností.

Víra ve staré hebrejské a také ježíšovské tradici není žádné poznání ani spolehnutí na nějakou informaci, zprávu nebo sdělení, ale je to docela určitá životní orientace nebo také životní styl či atituda. Protože však myšlení nutně náleží k životu, má orientace víry také své důsledky pro myšlení. Ovšem zatímco životní praxe se obrací k okolnímu světu, především k druhým lidem, ale také k různým věcným skutečnostem, událostem a situacím, myšlení se vyznačuje velkou zvláštností: může se obracet také k sobě a přezkoumávat, kontrolovat svůj vlastní postup a své zaměření. Nedokáže to ovšem řádně a plně provádět, dokud se nespolehne na rozum a dokud se samo rozumem nezačne důsledně řídit. Jen za pomoci rozumu a jeho prostřednictvím může tedy víra porozumět sobě samé. Můžeme tedy říci, že víra orientuje lidský rozum docela určitým způsobem jednak směrem ke skutečnostem, jednak k samotné orientaci víry, tedy k víře samotné. Rozum pak chce porozumět nejenom věcem, nejenom situacím a dějům, nejenom druhým lidem a jejich rozumu, ale chce také porozumět, čím se životní i myšlenková orientace víry liší od jiných takových orientací, především od orientace mytické, proti níž se orientace víry už v dávné minulosti ostře polemicky zahrocuje. Jinak to můžeme vyjádřit také tak, že prostřednictvím rozumu si víra může sama začít rozumět, zatímco bez rozumu si prostě nerozumí. To je pak vlastní smysl nejrůznějších formulací tzv. obsahů víry, kterým se říká „vyznání víry“ neboli konfese. Tyto formulace nesou na sobě vždycky stopy té doby, v níž vznikaly, a proto se nám dnes někdy zdají být málo srozumitelné. Tradice je sice i v každodenním lidském životě velmi důležitá, ale musí být v každé generaci vždy znovu ožívována a interpretována. Někdy je dokonce třeba sáhnout po nových, srozumitelnějších a také přesvědčivějších formulacích.

Žádná životní orientace zajisté nemůže vyplývat z rozumu tak, že je důsledkem rozumného myšlení. Rozum však může každou takovou životní orientaci projasňovat, takže je méně nahodilá, méně ovlivněná okamžitými dojmy a pocity, zkrátka že sama sobě lépe porozumí. Rozum např. může hodně napomoci tomu, že se nějaká orientace nebo životní náklonnost ukáže jako nedržitelná, vnitřně rozporná nebo dokonce vedoucí k podivným i nebezpečným následkům. Funkce rozumu je proto pro každé takové životní zaměření věcí pomocnou. Bez rozumu však nelze dost sjednotit, integrovat žádný život. Charakter, nemá-li být záležitostí pouhých návyků, musí být vždy znovu posilován rozumnou úvahou. Lidské soukromé i veřejné situace jsou tak složité, že bez rozumu v nich člověk už nedokáže zůstat sám sebou, natož se proměňovat tak, aby se sám sebou teprve stával, aby sám sebe teprve jako svůj úkol nacházel a uskutečňoval. A to platí tím spíše o orientaci víry, tj. o orientaci do budoucnosti a

na budoucnost. Víru nelze stavět proti rozumu, ale právě naopak je nutno dělat všechno pro jejich co nejtěsnější oboustrannou spolupráci. Víra potřebuje rozum a nemůže jej v žádném případě nahradit; jenom rozum může dostatečně dbát o projasnění a pročištění víry jako sjednocující životní i myšlenkové orientace. Ale rozum sám nemůže životní orientaci víry konstituovat, víra - stejně jako žádné jiné životní zaměření - nevyplývá a nemůže vyplývat z rozumu samotného. Oslabením významu rozumu se víra ocitá ve vážném nebezpečí konfuze vnitřní nebo dokonce záměny za orientace jiné, které se víře jen podobají anebo se za ni jen vydávají.

Uvedl jsem zevrubněji onen dávný, ale pro mnohé dodnes aktuální problém také proto, že se tu ukázala ona sice služebná, ale ničím nezastupitelná funkce rozumu, stejně důležitá také pro všechna jiná životní zaměření. Dnes ožívají, jak tomu je vždycky v duchovně a myšlenkově zmatených časech, nejrůznější tendence a hnutí, jaká v normální společnosti zůstávají kdesi na okraji a ve stínu, a předstírají autoritu nového typu s odkazem na vady a nedostatky uznávaných vědeckých oborů. Máme-li být schopni rozpoznat, zda jde opravdu o dobývání nových pevnin a prozkoumávání oblastí, na které se zapomnělo, anebo zda jde o šizení a podvádění důvěřivců nebo o sice upřímný, ale politováníhodný pád do předsudků a fantasmagorií, pak nám vposledu nepomůže žádná tradice, ale pouze kritický rozum, který se o nejlepší tradice opře. Ve věku nerozumu, který občas hrozí vypuknout, si musíme hluboce vážít každého světélka lidského rozumu, který sice ví o své nedostatečnosti, ale jen proto, že dokáže být sám k sobě kritický. Jen takový rozum je kompetentní, aby nám svou kritičností pomáhal v šeru a v temnotách, tj. aby pomáhal proti každé temnotě i každému příšeří.

(Texty pro rozhlas; natáčeno a vysíláno v lednu 1995. Později - v létě - opakováno.)

Rozum, nerozum a evropanství [1995]

Evropská kultura, do které jsme se narodili a v níž každý z nás od nejranějšího dětství vyrůstal, je spjata s důvěrou v rozum a se spoléháním na rozum. Na první pohled by se mohlo zdát, že se tu prosadil především řecký vliv, ale to by bylo nepřipustné zjednodušení. Řecká racionalita, opírající se o LOGOS a s ním spojenou pojmovost proti MYTHU a jeho narativitě, byla vlastně nedostatečně „racionální“, neboť s nepřipustnou naivitou a tedy nekritičností stavěla proti sobě pevné a jisté vědění (EPIS-TÉMÉ) na straně jedné a pouhé zdání, mínění či domněnání (DOXA) na straně druhé. Tohoto přeceňování tzv. vědění si byl ostatně vědom už Sókratés, když zdůrazňoval své vědouce nevědění a s ním spojený odstup od toho, co je s nekritickou samozřejmostí považováno za „vědění“. Ostatně sama filosofie, tedy řecký vynález, nesoucí dodnes řecké jméno, znamená podle prastaré tradice nikoliv moudrost, nýbrž lásku k moudrosti; mohli bychom také říci lásku k rozumu, nikoliv nutně rozum sám. U Platóna najdeme ztotožnění milování moudrosti a milování pravdy, přičemž také zde pravda není ani součástí, ani produktem onoho milování.

V křesťanské tradici, bez níž je evropská kultura nemyslitelná, se již od nejstarších dob a ještě dodnes velmi často zdůrazňuje nedůvěra k rozumu či spíše k lidské rozumnosti. Už ve Starém zákoně najdeme nejedno varování před spoléháním na vlastní, soukromou rozumnost. To je však zcela ve shodě se sókratovským vědoucím nevědáním, neboť k čemu jinému vede takové varování? Je třeba se mít na pozoru před tím, abychom byli moudří nebo rozumní jen sami u sebe, aby to byla jen naše moudrost a naše rozumnost. Každá soukromá, individuální, subjektivní moudrost nebo rozumnost je totiž pouze zdáním, je to zdánlivá moudrost a zdánlivá rozumnost. Jestliže podle dosti pozdního podání Pythagoras pro sebe odmítl název „moudrý“, SOFOS, protože moudrost je vyhrazena jen bohům (a později v Platónovi najdeme podobnou argumentaci), je to dokladem hluboké shody s pojetím již hebrejským a potom zejména křesťanským, které vůbec nepopírá moudrost nebo rozum boží, ale poukazuje k tomu, že lidská moudrost a lidský rozum nemusí být a dokonce obvykle není ve shodě s onou pravou moudrostí a pravým rozumem. Proto také velcí středověcí myslitelé nepovažovali poznání věcí za cíl, nýbrž jen za prostředek k tomu, aby se lidský rozum přiblížil, připodobnil rozumu božímu. Správným poznáním věcí a vůbec skutečností tohoto světa můžeme rozpoznávat myšlenky a záměry samotného Stvořitele.

Dnes se znovu v dosavadní evropské historii již po několikáté ozývají a dokonce vzmáhají jakési podivné kritiky lidského rozumu, které nám suggerují pochybnosti a přímo skepsi, pokud jde o rozum, ale které uznávají nic, co by mohlo nahradit onen „božský rozum“ nebo „božskou moudrost“ ve funkci kritéria, normy, vyšší, nadřazené instance. Je kri-

tizováno a odsuzováno osvícenství, ale zároveň je zavrhována a odmítána každá osvícenost. Jsou odhalovány myšlenkové omyly a někdy i ideologické podvody minulosti, ale zároveň je zavrhována a odmítána také pravda. Každé poznání, každá lidská výpověď jsou považovány za záležitost jazykovou a jejich platnost je podmiňována „režimem řeči“. Argument pak přestává být prostředkem přesvědčování a stává se prostředkem pouhého přemlouvání. Na místo odůvodňování nastupuje sugesce, tedy něco jako duševní nákaza, myšlenková infekce. Zpochybňován je ovšem nejenom rozum, ale také věda, která je na rozumu a rozumové práci založena. Lidé jsou a někdy dokonce s úspěchem infikováni myšlenkou, že věda je od zlého, a jako pseudoargument slouží tu poukaz na ničení přírody a životního prostředí, tu na vynálezy zbraní hromadného ničení, atd. atd. Ať vědomě či nevědomky je zavrhována a na smetiště odhazována celá dosavadní evropská tradice, nejednou s poukazem na nejrůznější excesy, jichž se v minulosti a dokonce ještě v přítomnosti Evropané dopouštěli a dopouštějí. Má to vlastně jistou logiku: evropanství vskutku není možné ani myslitelné bez rozumu, bez rozumného myšlení, bez vědy.

Co nám může být poučením z těchto úpadkových projevů naší doby? Abychom se vůbec k nějakému poučení dostali, musíme k těmto fenoménům přistupovat s rozumem. Nemůžeme poskytovat jen další oporu pro pochybnosti skeptiků tím, že bychom to vše odmítali nerozumně, bez rozumu, bez řádného rozvážení všech aspektů a bez nejdůkladnějšího promyšlení všech důsledků jak oné šířící se skepse, tak svého odmítavého stanoviska k zmíněným symptomům úpadku. Musíme si proto nejprve ujasnit, oč v rozumu a v rozumovém myšlení vlastně jde. Pokusíme se o to v několika myšlenkách.

Základním požadavkem rozumu je povinnost kritického přístupu ke všemu, co nám poskytují smysly, co produkuje naše mysl, co nám říkají druzí lidé, a vůbec ke všemu, co se tváří jako skutečné nebo dokonce správné. Nějakou dobu to trvalo, než se lidé naučili této všestranné kritičnosti, a ovšem byli to vždycky jen ti nejlepší, ti „světodějní“ myslitelé, kteří proráželi cesty oné všestranné kritice v nových a leckdy zcela nečekaných směrech. Dnes už je zejména díky takovým vynikajícím myslitelům zcela jasné, že předpokladem a základem veškeré kritiky a samotné kritičnosti je kritický přístup rozumu k sobě samotnému. Byl to především velký německý filosof Immanuel Kant, který svými kritikami čistého teoretického i čistého praktického rozumu, jakož i svou kritikou soudnosti jednak zásadním způsobem ubránil nároky rozumu proti útokům nerozumu, jednak ukázal na to, že také rozum a jeho nároky mají vždycky své meze. Teprve po Kantovi mohla filosofie udělat další kroky kupředu v tom, že si lépe uvědomila dějinnou podmíněnost těchto mezí. Rozum, jak jsme dnes nahlédli, není čímsi neproměnným, ale představuje určitou myšlenkovou a vůbec životní cestu, a to cestu ne pouze jednotlivých lidí, ale lidstva vů-

bec. Člověk bez rozumu, lidstvo bez rozumu – to je absurdní představa. Ale rozum nemůže zůstat stát, nýbrž musí jít stále kupředu. Proto si musíme vyjasnit, co vlastně máme rozumět pod slovem „rozum“. Rozum zkrátka musí sám sobě nějak rozumět. Rozum, který sám sobě nerozumí, je stále ještě nerozum, nedostatečný, neúplný rozum.

Čeština má jistou nesnáz s překladem dvou německých slov, totiž *Verstand* a *Vernunft*. V poslední době se ne zcela nejšťastněji ustálil překlad „rozum“ pro *Vernunft* a „rozvaha“ pro *Verstand*. Ale bez ohledu na tuto odbornou stránku problému, která má sobě vlastní nesnáze, se musíme tázat, co nám říká či spíše předřikává samo české slovo „rozum“: jaké jsou jeho vlastní, tj. české konotace, jaké jsou jeho české kořeny? Máme snad být odkázáni jen na to, jak o rozumu smýšlejí Němci a jiní filosofové? Smíme snad vůbec nenaslouchat češtině? Mám za to, že tu jde nejen o otázku filologickou, ale vpravdě filosofickou. Každá hlubší filosofie se musí ustavovat v rámci určitého jazyka, musí s jazykem pracovat ne jako s nějakou pomůckou, prostředkem, nástrojem, ale jako s něčím téměř živým. Myslitel musí respektovat svébytnost jazyka, musí filosofovat z jazyka, z jeho vnitřní struktury, vnitřní logiky. To není relativizace, nýbrž naopak zdůraznění významu a platnosti myšlenky. Myšlenku totiž nelze transponovat do jiného jazyka tím, že ke každému slovu, jehož bylo původně užito, najdeme příslušné slovo překladové. Čeština je nadto jazyk z filosofického hlediska velmi vhodný, neboť dovede našemu myšlení dodat mnoho inspirujících nápadů. Máme-li se proto pokusit česky a v českém prostředí obhájit práva a nároky rozumu, nemůžeme se spokojit s tím, že do češtiny jenom přesadíme myšlenky, které se zrodily a vyrostly v jiném jazykovém prostředí a také v jiné myšlenkové tradici. Práva rozumu musí být v naší společnosti a v českém povědomí obhájena česky a s využitím všech, tj. etymologických i dalších možností, které nám český jazyk dává k dispozici.

Když začneme uvažovat, co nám čeština naznačuje ve slově „rozum“, nemůžeme především přehlédnout poukaz k *umu*, k umnosti, tj. dovednosti. Sama dovednost není ještě rozumem, nýbrž pouhým umem, uměním ve smyslu, že něco „umíme“. Předpona *roz* znamená mj. podle Machka jednak dělení, rozdělení na několik proudů nebo směrů, jednak vypsání či dovršení děje (nevím, zda je na místě ona dokonavost). Jestliže se naše myšlení, naše rozvažování zaměřuje jen k tomu, abychom něco lépe uměli, jestliže tedy slouží jen *umu*, dovednosti, nemusí být a obvykle není dostatečně rozumné, neboť nerozvažuje širší souvislosti a zejména vzdálenější důsledky uplatnění oné dovednosti. Je známo, že někteří odborníci dovedou za použití malých náloží, umístěných na správných místech, velmi elegantně a časově i jinak úsporně demolovat vysoké stavby. To však zdaleka neznamená, že každá taková i sebelépe provedená demolice je rozumná; její případnou rozumnost můžeme posoudit jen s

přihlédnutím k okolnostem, zkrátka k širším kontextům. Pokud jde o dovednosti, je na místě odbornost. Ale na rozum a rozumnost nejsou žádní odborníci. Mohli bychom tedy ono rozdělení umu či dovednosti na několik směrů pochopit jako cílevědomé přezkoumávání souvislostí, do jakých se dostalo, dostává nebo dostane uplatnění nějaké dovednosti v určité konkrétní situaci, v určitém jedinečném kontextu. Tam, kde se nějaká dovednost staví do služeb někomu nebo něčemu, aniž by smysl poskytovaných služeb posuzovala, můžeme spolehlivě usuzovat na nepřítomnost nebo přinejmenším závažný nedostatek rozumnosti a rozumu. To se týká pochopitelně jen samotného výkonu oné dovednosti, a nikterak to předem nevylučuje, že zjednání nějakého odborníka a jeho dovednosti do konkrétní služby je rozumné. Rozumnost takové objednávky však nemůže být garantována sebevětší dovedností, nýbrž musí být posuzována vzhledem k okolnostem a situaci.

Neodbornost, fušérství, neumění a nedostatek dovednosti jsou ovšem z hlediska rozumu zajisté nepoužitelné nebo špatně použitelné; rozum se nikdy nemůže spokojit s neodborností a s diletantismem. Ale stejně tak nestačí ani dovednost, um a odbornost k tomu, aby kterékoliv jejich umné užití mohlo být považováno už jen proto za rozumné, resp. za mající rozum, tedy mající dobrý, rozumný smysl. Technický rozum tedy vlastně není dost rozumný, protože se omezuje na techniku provedení, ale nechává stranou smysl, tj. rozumnost celého podniku. Technika není vlastně nic jiného než dovednost v zacházení s věcmi, s předmětnými skutečnostmi. Machiavelli se soustřeďuje na techniku vládnutí a má za to, že první povinností vládců je zabezpečit za daných okolností pokračování své vlády. Různé podivné příručky slibují, že nás poučí o technice získávání přátel. Poddaní nebo přátelé se tu stávají materiálem, s nímž je třeba se naučit zacházet. Obojí je vposledu nerozumné, neboť se mýjí cílem. Vladař nebo dnes politik, který si chce jen uchovat nebo posílit své pozice či funkce, jedná nerozumně, jestliže sobě i jiným neodpovídá na otázku, proč vlastně má zůstat u vlády nebo proč má nadále uchovávat své postavení. Jde přece o dobrou vládu, a není-li naděje na mé dobré vládnutí, je snad lépe, když se vlády vzdám. A jde ovšem o přátele, skutečné přátele, a ty si přece nemohu vyrábět nějakým správným technologickým postupem. Jestliže se opravdu někdo stane mým přítelem, protože jsem to s ním „uměl“, pak to vlastně žádný přítel není, i když si to sám myslí, a já si ho jako přítele také nemohu vážit a nemohu s ním jako se skutečným přítelem počítat, když se ocitnu v nouzi a těžkostech a už nebudu schopen dál technicky na jeho přátelství pracovat a udržovat je při životě.

Um, dovednost, technická zdatnost jsou jistě velmi dobrým vkladem do každého podnikání, ale smysl našemu životu zabezpečit nemohou. Rozum nás však nutí rozvažovat právě nad smyslem všech podnikaných opatření, nad smyslem každé dovednosti a veškeré techniky. A rozum nás také ne-

chává porozumět tomu, že životního smyslu, individuálního i společného a společenského, nelze dosahovat žádnou technikou. Proto také nemůže být logika posledním slovem rozumu, neboť také logika je alespoň v tradičním pojetí jistou dovedností, umem, technikou. Rozum se nikdy nemůže a nesmí stát technickou záležitostí, ale bude vždy znovu usilovat o porozumění nejširším souvislostem. Každý um, každá dovednost mají své předem dané, konkrétní cíle, kterých má být dosaženo. Ale stanovení těchto cílů musí mít smysl, má-li mít smysl jejich uskutečňování a naplňování. A jestliže nějaký další, vzdálenější nebo důležitější cíl má dát smysl uplatnění oněch dovedností, rozum se bude tázat po oprávněnosti, legitimitě tohoto dalšího, vyššího cíle. A také tento vyšší cíl musí být ospravedlněn. Z toho je zřejmé, že rozum se nezastaví před žádnými konečnými, omezenými cíli, nýbrž vždycky se bude dotazovat po jejich oprávněnosti. Na rozdíl od pouhého umu, od pouhé dovednosti a jejich omezených cílů nebo zájmů respektuje rozum jen cíle nebo zájmy nekonečné, kterých může být pouze dosahováno, ale nikdy dosaženo.

A ještě v jedné věci se rozum zásadně, bytostně odlišuje od každého umu, od každé dovednosti. Žádná dovednost není schopná se zaměřit sama na sebe, tj. z podstaty věci není zároveň dovedností třeba jen kontrolovat, natož zajišťovat smysluplnost svého vlastního uplatňování. Rozum naproti tomu nejen může, ale dokonce musí být schopen podrobovat vždy znovu svou aktivitu nárokům rozumu. Z toho vyplývá především rozdíl mezi lidskou rozumností a rozumem, který je jejím kritériem a normou. Ale to by bylo málo. Rozum je schopen kontrolovat sám sebe, tj. odhalovat své vlastní meze, své nesprávné kroky, své omyly, svou nedostatečnost. Skvělým způsobem to předvedl filosof, jímž se dělí dosavadní dějiny filosofie na dvě velké epochy, totiž na filosofii předkritickou a kritickou. Kant ve svých velkých Kritikách maximálně využil rozumu k tomu, aby ukázal jeho meze. Přesněji řečeno: Kant znamená vyvrcholení osvícenství a zároveň odhalení jeho mezí, tj. mezí rozumu, jak jej chápali osvícenci. Od té doby se opakují pokusy o nejrůznější kritiky rozumu a zase přesněji: o kritiky nejrůznějších typů lidské rozumovosti. A vždycky jsou tyto kritiky prováděny za pomoci a na základě rozumu. To znamená, že vždycky jsou tyto kritiky rozumu kritikami toho, co v dosavadní rozumnosti a rozumovosti bylo nerozumem. Kdyby tomu tak nebylo, nemohlo by vůbec jít o rozumovou, rozumově platnou kritiku. Každá platná kritika rozumu se tak vlastně stává kritikou nedostatečného rozumu, tedy kritickým rozborem dosavadních rozumových chyb a omylů, rozumové slepoty a tedy nerozumnosti. A odhalením těchto nedostatků a zbloudilostí se přihlašuje k slovu nový rozum, dovolující lepší, hlubší porozumění jak nejširším souvislostem, tak sobě samému.

Nic takového nenajdeme v jiných kulturních tradicích, v nichž zajisté nechybějí moudří lidé, moudří myslitelé, ale myslitelé, kteří nejsou

schopni se z distance vztáhnout ke své moudrosti, aby ji kriticky posoudili a aby z ní mohli vybrat to nejlepší a odmítnout to chybné a dále nedržitelné. V tom smyslu je rozum, navazující na myšlení řecké a hebrejské, docela jiným, ostřejším, pronikavějším rozumem než jakýkoliv typ rozumu, s nímž se setkáváme mimo Evropu a mimo kraje a kultury Evropou ovlivněné. Rozum kritický, a to kritický sám k sobě, je evropskou vy-
možností, bez níž by dnešní svět měl docela jinou podobu. Jestliže si někdo myslí, že by to pro svět bylo snad štěstí, nechť se pokusí to znovu a důkladněji zvážit kritickým, ale rozumějícím, rozumným způsobem. Bez rozumu, bez rozumové kritiky to zůstane jen jeho nahodilým míněním.

Od samých počátků filosofického myšlení můžeme sledovat problém „rozumu“ jako jedno ze stěžejních témat neustále pokračujícího zkoumání. Otázka však byla původně chápána ve větší šíři a zejména hloubce. Rozum nemůže být pouze záležitostí lidského duševního vybavení, nějakou lidskou vlastností či dovedností, pouhým myšlenkovým instrumentem. Rozum je přece vždycky odkázán na něco, čemu lze porozumět, a tím nemůže být jenom rozum sám. Lidský rozum, rozumný člověk se musí pokoušet porozumět světu kolem sebe a tím teprve také sám sobě a svému postavení v tomto světě a to by nebylo možné, kdyby byl svět lidskému rozumu zcela vzdálen a naprosto cizí. Každý pokus o porozumění je postaven na základní důvěře, že je čemu rozumět, tj. že v tom, čemu chceme porozumět, je alespoň něco srozumitelného. To si uvědomovali již někteří z prvních filosofů. Řečtina znala dvě hlavní slova, jež se později do latiny a do dalších jazyků a také do češtiny překládala mj. jako „rozum“, totiž LOGOS a NOYS. Pozoruhodné je zvláště pojetí Hérakleitovo, které ovšem musíme rekonstruovat z pouhých zlomků zachovaných v citátech. Hérakleitos se především táže, co činí z pouhé hromady náhodně rozházených věcí nejkrásnější kosmos, tj. krásně uspořádaný svět, a vyslovuje přesvědčení, že bez LOGU by právě i ten nejkrásnější svět byl jen náhodnou hromadou věcí. A jinde říká, že se všechno se děje podle tohoto LOGU, i když většina lidí si to náležitě neuvědomuje. Proto má Hérakleitos za to, že to, co nás ve světě obklopuje a vlastně objímá a nese, má rozum a smysl. Člověk se naproti tomu stává rozumným tak, že se nadechuje tohoto jej obklopujícího rozumu, a stává se tak rozumným nejenom ve svém myšlení, ale také ve svém těle, které se tím stává zvláštním způsobem příbuzným celku veškerenstva.

Zmíněný myslitel je nám spolehlivým dokladem toho, že otázka po celku a celkovosti musí být položena všude tam, kde se rozum ujímá své zkoumající práce: ničemu nelze řádně porozumět, pokud tomu neporozumíme v celku a s ohledem na celek, tedy na širší souvislosti. Bez ohledu na to, že to v novodobých a moderních dějinách evropského myšlení bylo zapomenuto, že ani ve starší době nebyl problém celku postaven dost radikálně a že už tehdy byl také některými mysliteli zpochybňován, rozumně

myslíci člověk jej dříve nebo později musel vždy znovu objevovat a znovu se tázat po tom, jak se vlastně člověk-jednotlivec i lidstvo ve svém souhrnu vztahuje a především má vztahovat k tomuto celku. Celek má totiž smysl, je v něm cosi rozumného, čemu lze porozumět, aniž bychom tam svou vlastní rozumnost pouze vnášeli. A táže-li se evropský člověk stále také, kým nebo čím je on sám, táže se nejenom po způsobu své vlastní rozumovosti a rozumnosti, ale především po jejím zdroji a základu, jakož i po jejím místě a také po její legitimitě v rámci oné rozumnosti celku, které chce sám také porozumět. V tomto tázání nebyly a nemohly být zejména modernímu člověku pomoci odborné vědy, které smysl pro onen celek ztratily právě v důsledku své specializace. Spoléhání na vědecký rozum, jemuž měly být posléze svěřeny všechny lidské záležitosti, muselo proto hluboce zklamat. Řešením však nemůže být a také nebude odvrát od rozumu, nýbrž naopak rozpoznání, v jakém rozsahu je dosavadní vědecký rozum málo rozumný, tj. kde jsou jeho meze a zejména jak tuto nedostatečnost překonat a napravit.

Zklamání mnoha nadějí, které evropský člověk vkládal do vědy a do vědeckého rozumu, nespočívalo a nespočívá vlastně v tom, že vědecký způsob užití rozumu má své meze, nýbrž že mnozí vědci tyto meze nechtějí ani navenek, ale dokonce ani sami sobě přiznat. Tak vlastně ono původně smysluplné a dobré výsledky přinášející sebeomezení na určený rámeček či obor proměňují v chybu a závažný omyl. Uvedu příklad. Fyzikové nebo chemici se vztahují k určitým stránkám skutečností, s nimiž se setkáváme ve světě kolem sebe. Zajisté všichni vědí stejně jako my ostatní, že tělo živých bytostí představuje zvláštním způsobem strukturovaný celek, který sice ustavičně přijímá a zase vylučuje nějaké látky, ale navzdory tomu si uchovává velmi významný odstup jak od jiných živých bytostí, tak i od ostatního neživého okolí. Touto stránkou živých bytostí se však fyzikové ani chemici alespoň zatím nezabývají, tj. zatím nezkoumají, co se stane s atomy, které se s potravou dostanou do živého těla. Vodík nebo kyslík atd. jistě zůstanou vodíkem a kyslíkem, ale jde o to, zda se nezmění jejich chování, přesněji řečeno, zda se nezmění chování elektronů, které k nim náleží jako jejich dočasní průvodci. Whitehead, původně fyzik a matematik, spoluautor základního díla moderní, tzv. symbolické nebo matematické logiky, ale také velký filosof, vyslovil přesvědčení, že se elektrony v živém těle chovají poněkud jinak než mimo organismus. Ani fyzikové, ani chemici zatím nemají k dispozici žádný způsob, jak toto tvrzení svými postupy potvrdit nebo vyvrátit. Podle nedávno zemřelého Karla Poppera takové domněnky, které se zcela vymykají možnosti eventuálního vyvrácení, prostě nepatří do vědy. S tím je možno do jisté míry souhlasit, pokud jde o momentální stav fyziky a fyzikální chemie: dnes asi opravdu Whiteheadovu domněnku vědecky potvrdit ani vyvrátit nelze, a proto ji budeme považovat za domněnku filosofickou. Kdyby z toho však někdo chtěl vyvo-

zovat, že ani v budoucnosti nikdy nebude tato domněnka, tato filosofická myšlenka patřit do vědy, dopouští se nutně výroku ze stejných důvodů nevědeckého, protože nic podobného nemůže být momentálně ani potvrzeno ani vyvráceno. Korektní je proto pouze konstatování, že dnešní fyzika a chemie zatím neznají způsob, jak by se zmíněným problémem mohly zabývat. Jako problém však tato myšlenka ani vědě není a nesmí být cizí.

Co z tohoto příkladu vyplývá? Především je tu zcela zřejmé, že rozum a rozumové postupy nesmějí být redukovány na konkrétní odborné vědy a jejich vědecké postupy a že s nimi nesmějí být ztotožňovány. Rozumové postupy, které se vymykají všem existujícím vědám a jejich postupům, nejsou nebo alespoň nemusí být nerozumové či protirozumové. Odborná vědecká práce nemá žádné výsadní právo na rozum a rozumovost. Zejména však právě v důsledku dělby práce a kompetencí mezi jednotlivými odbornými vědami nám zůstává celá řada významných témat a problémů, pro něž žádná speciální disciplína nejen zatím neexistuje, ale v některých případech ani existovat nemůže, protože se týkají buď jednotlivých celků nebo přímo celku veškerenstva, tedy konkrétních skutečností a nikoliv jen jejich vyabstrahovaných aspektů. Zásadně o této věci nemůže být sporu, ale důsledky tohoto rozpoznání nevzali ještě zdaleka všichni řádně na vědomí. Na druhé straně je třeba přiznat rozumu právo vážně se zabývat i takovými otázkami a tématy, jimiž se zatím žádná specializovaná disciplína nezabývá a jež pouze odsouvá někam stranou a do stínu. Spolu s tímto oprávněným požadavkem je však třeba zároveň naprosto jasně a jednoznačně říci, že jde o právo rozumu a nikoli o právo nějakého nerozumu, nějaké pavědy nebo pseudofilosofie. Opět tu platí to, co jsme si už jednou řekli: najdeme-li či odhalíme-li nějaké nedostatky nebo omyly rozumu, je to příležitost, jak rozum očistit od nerozumu, nikoliv jak nahrávat diletantismu, fantasmagoriím, konfúzi a blábolu. Nemůže být pochyb o tom, že věda, jak ji známe, tj. věda rozdělená do jednotlivých oborů s vymezenými kompetencemi a speciálními metodami, má svá omezení. I zcela pozitivní výsledky takových odborně vymezených výzkumů musí být vždy interpretovány způsobem, který se vymyká kompetenci příslušné disciplíny a který zejména přihlíží k širším a naopak také zcela konkrétním, situačním souvislostem. Vedle souvislostí však v našem světě existují také nesouvislosti. Tyto nesouvislosti musí být poznávány s nemenší pozorností než souvislosti, a nikdy nesmí být obojí zaměňováno. Neexistuje a nejspíš ani ze zásadních důvodů není možná žádná odborná vědecká disciplína, která by mohla být pověřena sledováním těch nejširších anebo zase nejkonkrétnějších, zcela situačních souvislostí. Někdy tímto úkolem bývá pověřována filosofie, ale sám bych to považoval za pouze nouzové a tedy dočasné řešení. Vskutku perspektivní řešení vidím spíše v jakémsi zfilosofičtění všech speciálních věd a v důkladné filosofické průpravě všech, zejména pak špičkových odborníků. K evropské duchovní a myšlenkové

minulosti náleží značně problematická tendence stavět proti sobě rozum a víru. Jak tomu bývá, není tato tendence zcela nesmyslná, tj. není bez jakékoliv rozumnosti, je možno jí rozumět, ale to neznamená, že smíme přehlížet skutečnost, že je zatížena závažnými chybami jak v pojetí rozumu, tak v pojetí víry. Kořeny těchto chyb jsou převážně řeckého původu. Ve staré hebrejské tradici se důsledně rozlišují myšlení, rozum a moudrost dvojí, boží a lidské. Najdeme-li varování před spoléháním na rozum, je to varování před rozumem „svým“, před „vlastní“, „svou“ moudrostí, a proti tomu se zdůrazňuje moudrost Hospodinova a rozum boží jako ta pravá norma a rozhodující instance. A tato pravá moudrost a pravý rozum jsou pochopitelně chváleny a velebeny. Do této situace však v době helenistické začíná pronikat jiné rozlišení, totiž mezi pravým věděním a pouhým míněním, mezi poznatky a domněnkami. Přitom pravé vědění, řecky EPIS-TÉMÉ, je chápáno jako nahlédnutí, vidění, zírání, řecky THEORIA. Toto řecké pojetí, které u samotného Ježíše ani v náznacích nenajdeme, musíme předpokládat v pozadí výroku apoštola Pavla, že „chodíme u víře“, nikoli „u vidění“. Víra se tu stává jakýmsi provizorním, částečným věděním, náhražkou skutečného vidění „tváří v tvář“, které smíme očekávat až na konci časů. Tam se potom víra, stejně jako naděje, stanou zbytečnými, neboť proč bychom věřili nebo proč bychom v něco nadále doufali, když všechno bude v plnosti před našima očima? Později, ve středověku, se uplatnilo jiné pojetí napětí a sporu mezi rozumem a vírou. Víra už nebyla chápána jako provizorní a jen částečné vědění, nýbrž naopak jako vyšší, dokonalejší poznání a vědění, k němuž ovšem nedospíváme svým rozumem, ale které je nám zprostředkováno zjevením. U některých křesťanských myslitelů tím byl rozum v podstatných ohledech suspendován a zpochybněn, zatímco jiní dělali, co bylo v jejich silách, aby rozum uhájili a případně rehabilitovali. Vcelku lze říci, že zejména scholastika udělala obrovskou práci na kultivaci rozumu a jeho postupů, a to nejen ve filosofii, ale také v teologii. Přesto se myslitelé začínajícího novověku téměř jednomyslně ve jménu rozumu odvraceli od středověku jako od bludiště církví zaštitěného nerozumu.

Něco z těchto pojetí přežívalo donedávna a trochu i dodnes, takže výsledkem byla a je jednak rozpačitost křesťanů vůbec a theologů zvláště, s jakou oceňovali a oceňují lidský rozum, a na druhé straně přežívalo dlouhou dobu také emfatické nadšení z rozumu a pro rozum, charakteristické zejména pro osvícenství, u nás však přetrvávající ještě do doby mezi válkami. V poslední době se situace začíná pronikavě, i když snad jenom dočasně měnit, protože se vzrůstá jak obecná nedůvěra v rozum, tak sílí aktivní odpor proti rozumu. V našem světě se děje tolik absurdních věcí a jsou vyslovovány tak absurdní teze, že by už žádný současný theolog nemohl s dobrým svědomím říci „credo quia absurdum“, věřím, protože to

je absurdní. Snad tedy nebude zcela marné, když si ujasníme několik závažných skutečností.

Víra ve staré hebrejské a také ježíšovské tradici není žádné poznání ani spolehnutí na nějakou informaci, zprávu nebo sdělení, ale je to docela určitá životní orientace nebo také životní styl či atituda. Protože však myšlení nutně náleží k životu, má orientace víry také své důsledky pro myšlení. Ovšem zatímco životní praxe se obrací k okolnímu světu, především k druhým lidem, ale také k různým věcným skutečnostem, událostem a situacím, myšlení se vyznačuje velkou zvláštností: může se obracet také k sobě a přezkoumávat, kontrolovat svůj vlastní postup a své zaměření. Nedokáže to ovšem řádně a plně provádět, dokud se nespolehne na rozum a dokud se samo rozumem nezačne důsledně řídit. Jen za pomoci rozumu a jeho prostřednictvím může tedy víra porozumět sobě samé. Můžeme tedy říci, že víra orientuje lidský rozum docela určitým způsobem jednak směrem ke skutečnostem, jednak k samotné orientaci víry, tedy k víře samotné. Rozum pak chce porozumět nejenom věcem, nejenom situacím a dějům, nejenom druhým lidem a jejich rozumu, ale chce také porozumět, čím se životní i myšlenková orientace víry liší od jiných takových orientací, především od orientace mytické, proti níž se orientace víry už v dávné minulosti ostře polemicky zahrocuje. Jinak to můžeme vyjádřit také tak, že prostřednictvím rozumu si víra může sama začít rozumět, zatímco bez rozumu si prostě nerozumí. To je pak vlastní smysl nejrůznějších formulací tzv. obsahů víry, kterým se říká „vyznání víry“ neboli konfese. Tyto formulace nesou na sobě vždycky stopy té doby, v níž vznikaly, a proto se nám dnes někdy zdají být málo srozumitelné. Tradice je sice i v každodenním lidském životě velmi důležitá, ale musí být v každé generaci vždy znovu ožívována a interpretována. Někdy je dokonce třeba sáhnout po nových, srozumitelnějších a také přesvědčivějších formulacích.

Žádná životní orientace zajisté nemůže vyplývat z rozumu tak, že je důsledkem rozumného myšlení. Rozum však může každou takovou životní orientaci projasňovat, takže je méně nahodilá, méně ovlivněná okamžitými dojmy a pocity, zkrátka že sama sobě lépe porozumí. Rozum např. může hodně napomoci tomu, že se nějaká orientace nebo životní náklonnost ukáže jako neudržitelná, vnitřně rozporná nebo dokonce vedoucí k podivným i nebezpečným následkům. Funkce rozumu je proto pro každé takové životní zaměření věcí pomocnou. Bez rozumu však nelze dost sjednotit, integrovat žádný život. Charakter, nemá-li být záležitostí pouhých návyků, musí být vždy znovu posilován rozumnou úvahou. Lidské soukromé i veřejné situace jsou tak složité, že bez rozumu v nich člověk už nedokáže zůstat sám sebou, natož se proměňovat tak, aby se sám sebou teprve stával, aby sám sebe teprve jako svůj úkol nacházel a uskutečňoval. A to platí tím spíše o orientaci víry, tj. o orientaci do budoucnosti a

na budoucnost. Víru nelze stavět proti rozumu, ale právě naopak je nutno dělat všechno pro jejich co nejtěsnější oboustrannou spolupráci. Víra potřebuje rozum a nemůže jej v žádném případě nahradit; jenom rozum může dostatečně dbát o projasnění a pročištění víry jako sjednocující životní i myšlenkové orientace. Ale rozum sám nemůže životní orientaci víry konstituovat, víra stejně jako žádné jiné životní zaměření nevyplývá a nemůže vyplývat z rozumu samotného. Oslabením významu rozumu se víra ocitá ve vážném nebezpečí konfúze vnitřní nebo dokonce záměny za orientace jiné, které se víře jen podobají anebo se za ni jen vydávají.

Uvedl jsem zevrubněji onen dávný, ale pro mnohé dodnes aktuální problém také proto, že se tu ukázala ona sice služebná, ale ničím nezastupitelná funkce rozumu, stejně důležitá také pro všechna jiná životní zaměření. Dnes ožívají, jak tomu je vždycky v duchovně a myšlenkově zmatených časech, nejrůznější tendence a hnutí, jaká v normální společnosti zůstávají kdesi na okraji a ve stínu, a předstírají autoritu nového typu s odkazem na vady a nedostatky uznávaných vědeckých oborů. Máme-li být schopni rozpoznat, zda jde opravdu o dobývání nových pevnin a prozkoumávání oblastí, na které se zapomnělo, anebo zda jde o šizení a podvádění důvěřivců nebo o sice upřímný, ale politováníhodný pád do předsudků a fantasmagorií, pak nám vposledu nepomůže žádná tradice, ale pouze kritický rozum, který se o nejlepší tradice opře. Ve věku nerozumu, který občas hrozí vypuknout, si musíme hluboce vážít každého světélka lidského rozumu, který sice ví o své nedostatečnosti, ale jen proto, že dokáže být sám k sobě kritický. Jen takový rozum je kompetentní, aby nám svou kritičností pomáhal v šeru a v temnotách, tj. aby pomáhal proti každé temnotě i každému příšeří.

(Praha, 950104/1-8.)

(Text pro rozhlas - „Reflexe 1 + 2“.)

(Natáčeno 4. 1. 1995.)

Pro rzhl., 4. 1. 1995

Rozum - I.

Evropská kultura, do které jsme se narodili a v níž každý z nás od nejranějšího dětství vyrůstal, je spjata s důvěrou v rozum a se spoléháním na rozum. Na první pohled by se mohlo zdát, že se tu prosadil především řecký vliv, ale to by bylo nepřipustné zjednodušení. Řecká racionalita, opírající se o LOGOS a s ním spojenou pojmovost proti MYTHU a jeho narativitě, byla vlastně nedostatečně „racionální“, neboť s nepřipustnou naivitou a tedy nekritičností stavěla proti sobě pevné a jisté vědění (EPIS-TÉMÉ) na straně jedné a pouhé zdání, mínění či domnění (DOXA) na straně druhé. Tohoto přeceňování tzv. vědění si byl ostatně vědom už Sókratés, když zdůrazňoval své vědouce nevědění a s ním spojený odstup od toho, co je s nekritickou samozřejmostí považováno za „vědění“. Ostatně sama filosofie, tedy řecký vynález, nesoucí dodnes řecké jméno, znamená podle prastaré tradice nikoliv moudrost, nýbrž lásku k moudrosti; mohli bychom také říci lásku k rozumu, nikoliv nutně rozum sám. U Platóna najdeme ztotožnění milování moudrosti a milování pravdy, přičemž také zde pravda není ani součástí, ani produktem onoho milování.

V křesťanské tradici, bez níž je evropská kultura nemyslitelná, se již od nejstarších dob a ještě dodnes velmi často zdůrazňuje nedůvěra k rozumu či spíše k lidské rozumnosti. Už ve Starém zákoně najdeme nejedno varování před spoléháním na vlastní, soukromou rozumnost. To je však zcela ve shodě se sókratovským vědoucím nevědáním, neboť k čemu jinému vede takové varování? Je třeba se mít na pozoru před tím, abychom byli moudří nebo rozumní jen sami u sebe, aby to byla jen naše moudrost a naše rozumnost. Každá soukromá, individuální, subjektivní moudrost nebo rozumnost je totiž pouze zdáním, je to zdánlivá moudrost a zdánlivá rozumnost. Jestliže - podle dosti pozdního podání - Pythagoras pro sebe odmítl název „moudrý“, SOFOS, protože moudrost je vyhrazena jen bohům (a později v Platónovi najdeme podobnou argumentaci), je to dokladem hluboké shody s pojetím již hebrejským a potom zejména křesťanským, které vůbec nepopírá moudrost nebo rozum boží, ale poukazuje k tomu, že lidská moudrost a lidský rozum nemusí být a dokonce obvykle není ve shodě s onou pravou moudrostí a pravým rozumem. Proto také velcí středověcí myslitelé nepovažovali poznání věcí za cíl, nýbrž jen za prostředek k tomu, aby se lidský rozum přiblížil, připodobnil rozumu božímu. Správným poznáním věcí a vůbec skutečností tohoto světa můžeme rozpoznávat myšlenky a záměry samotného Stvořitele.

Dnes se znovu - v dosavadní evropské historii již po několikáté - ozývají a dokonce vzmáhají jakési podivné kritiky lidského rozumu, které nám sugerují pochybnosti a přímo skepsi, pokud jde o rozum, ale které neuznávají nic, co by mohlo nahradit onen „božský rozum“ nebo „božskou moudrost“ ve funkci kritéria, normy, vyšší, nadřazené instance. Je kritizováno a odsuzováno osvícenství, ale zároveň je zavrhována a odmítána každá osvícenost. Jsou odhalovány myšlenkové omyly a někdy i ideologické podvody minulosti, ale zároveň je zavrhována a odmítána také pravda. Každé poznání, každá lidská výpověď jsou považovány za záležitost jazykovou a jejich platnost je podmiňována „režimem řeči“. Argument pak přestává být prostředkem přesvědčování a stává se prostředkem pouhého přemlouvání. Na místo odůvodňování nastupuje sugesce, tedy něco jako duševní nákaza, myšlenková infekce. Zpochybňován je ovšem nejenom rozum, ale také věda, která je na rozumu a rozumové práci založena. Lidé jsou - a někdy dokonce s úspěchem - infikováni myšlenkou, že věda je od zlého, a jako pseudoargument slouží tu poukaz na ničení přírody a životního prostředí, tu na vynálezy zbraní hromadného ničení, atd. atd. Ať vědomě či nevědomky je zavrhována a na smetiště odhazována celá dosavadní evropská tradice, nejednou s poukazem na nejrůznější excesy, jichž se v minulosti a dokonce ještě v přítomnosti Evropané dopouštěli a dopouštějí. Má to vlastně jistou logiku: evropanství vskutku není možné ani myslitelné bez rozumu, bez rozumného myšlení, bez vědy.

Co nám může být poučením z těchto úpadkových projevů naší doby? Abychom se vůbec k nějakému poučení dostali, musíme k těmto fenoménům přistupovat s rozumem. Nemůžeme poskytovat jen další oporu pro pochybnosti skeptiků tím, že bychom to vše odmítali nerozumně, bez rozumu, bez řádného rozvážení všech aspektů a bez nejdůkladnějšího promyšlení všech důsledků jak oné šířící se skepse, tak svého odmítavého stanoviska k zmíněným symptomům úpadku. Musíme si proto nejprve ujasnit, oč v rozumu a v rozumovém myšlení vlastně jde. Pokusíme se o to v několika úvahách.

Základním požadavkem rozumu je povinnost kritického přístupu ke všemu, co nám poskytují smysly, co produkuje naše mysl, co nám říkají druzí lidé - a vůbec ke všemu, co se tváří jako skutečné nebo dokonce správné. Nějakou dobu to trvalo, než se lidé naučili této všestranné kritičnosti, a ovšem byli to vždycky jen ti nejlepší, ti „světodějní“ myslitelé, kteří proráželi cesty oné všestranné kritice v nových a leckdy zcela nečekaných směrech. Dnes už je - zejména díky takovým vynikajícím myslitelům - zcela jasné, že předpokladem a základem veškeré kritiky a samotné kritičnosti je kritický přístup rozumu k sobě samotnému. Byl to především velký německý filosof Immanuel Kant, který svými kritikami čistého teoretického i čistého praktického rozumu, jakož i svou kritikou soudnosti jednak zásadním způsobem ubránil nároky rozumu proti útokům nerozumu, jednak

ukázal na to, že také rozum a jeho nároky mají vždycky své meze. Teprve po Kantovi mohla filosofie udělat další kroky kupředu v tom, že si lépe uvědomila dějinnou podmíněnost těchto mezí. Rozum, jak jsme dnes nahlédli, není čímsi neproměnným, ale představuje určitou myšlenkovou a vůbec životní cestu, a to cestu ne pouze jednotlivých lidí, ale lidstva vůbec. Člověk bez rozumu, lidstvo bez rozumu – to je absurdní představa. Ale rozum nemůže zůstat stát, nýbrž musí jít stále kupředu. Proto si musíme vyjasnit, co vlastně máme rozumět pod slovem „rozum“. Rozum zkrátka musí sám sobě nějak rozumět. Rozum, který sám sobě nerozumí, je stále ještě ne-rozum, nedostatečný, neúplný rozum.

Čeština má jistou nesnáz s překladem dvou německých slov, totiž Verstand a Vernunft. V poslední době se ne zcela nejšťastněji ustálil překlad „rozum“ pro Vernunft a „rozvaha“ pro Verstand. Ale bez ohledu na tuto odbornou stránku problému, která má sobě vlastní nesnáze, se musíme tázat, co nám říká či spíše před-říká samo české slovo „rozum“: jaké jsou jeho vlastní, tj. české konotace, jaké jsou jeho české kořeny? Máme snad být odkázáni jen na to, jak o rozumu smýšlejí Němci a jiní filosofové? Smíme snad vůbec nenaslouchat češtině? Mám za to, že tu jde nejen o otázku filologickou, ale vpravdě filosofickou. Každá hlubší filosofie se musí ustavovat v rámci určitého jazyka, musí s jazykem pracovat ne jako s nějakou pomůckou, prostředkem, nástrojem, ale jako s něčím téměř živým. Myslitel musí respektovat svébytnost jazyka, musí filosofovat z jazyka, z jeho vnitřní struktury, vnitřní logiky. To není relativizace, nýbrž naopak zdůraznění významu a platnosti myšlenky. Myšlenku totiž nelze transponovat do jiného jazyka tím, že ke každému slovu, jehož bylo původně užito, najdeme příslušné slovo překladové. Čeština je nadto jazyk z filosofického hlediska velmi vhodný, neboť dovede našemu myšlení dodat mnoho inspirujících nápadů. Máme-li se proto pokusit česky a v českém prostředí obhájit práva a nároky rozumu, nemůžeme se spokojit s tím, že do češtiny jenom přesadíme myšlenky, které se zrodily a vyrostly v jiném jazykovém prostředí a také v jiné myšlenkové tradici. Práva rozumu musí být v naší společnosti a v českém povědomí obhájena česky a s využitím všech, etymologických i dalších možností, které nám český jazyk dává k dispozici. (O tom tedy příště.)

Rozum – II.

Když začneme uvažovat, co nám čeština naznačuje ve slově „rozum“, nemůžeme především přehlédnout poukaz k umu, k umnosti, tj. dovednosti. Sama dovednost není ještě rozumem, nýbrž pouhým umem, uměním ve smyslu, že něco „umíme“. Předpona roz- znamená mj. – podle Machka – jednak dělení, rozdělení na několik proudů nebo směrů, jednak vyspění či dovršení děje. Jestliže se naše myšlení, naše rozvažování zaměřuje jen k tomu, abychom něco lépe uměli, jestliže tedy slouží jen umu, dovednosti,

nemusí být a obvykle není dostatečně rozumné, neboť nerozvažuje širší souvislosti a zejména vzdálenější důsledky uplatnění oné dovednosti. Je známo, že někteří odborníci dovedou za použití malých náloží, umístěných na správných místech, velmi elegantně a časově i jinak úsporně demolovat vysoké stavby. To však zdaleka neznamena, že každá taková i sebelepe provedená demolice je rozumná – její případnou rozumnost můžeme posoudit jen s přihlédnutím k okolnostem, zkrátka k širším kontextům. Pokud jde o dovednosti, je na místě odbornost. Ale na rozum a rozumnost nejsou žádní odborníci. Mohli bychom tedy ono rozdělení umu či dovednosti na několik směrů pochopit jako cílevědomé přezkoumávání souvislostí, do jakých se dostalo, dostává nebo dostane uplatnění nějaké dovednosti v určité konkrétní situaci, v určitém jedinečném kontextu. Tam, kde se nějaká dovednost staví do služeb někomu nebo něčemu, aniž by smysl poskytovaných služeb posuzovala, můžeme spolehlivě usuzovat na nepřítomnost nebo přinejmenším závažný nedostatek rozumnosti a rozumu. To se týká pochopitelně jen samotného výkonu oné dovednosti, a nikterak to předem nevyklučuje, že zjednání nějakého odborníka a jeho dovednosti do konkrétní služby je rozumné. Rozumnost takové objednávky však nemůže být garantována sebevětší dovedností, nýbrž musí být posuzována vzhledem k okolnostem a situaci.

Neodbornost, fušérství, neumění a nedostatek dovednosti jsou ovšem z hlediska rozumu zajisté nepoužitelné nebo špatně použitelné; rozum se nikdy nemůže spokojit s neodborností a s diletantismem. Ale stejně tak nestačí ani dovednost, um a odbornost k tomu, aby kterékoliv jejich umné užití mohlo být považováno už jen proto za rozumné, resp. za mající rozum, tedy mající dobrý, rozumný smysl. Technický rozum tedy vlastně není dost rozumný, protože se omezuje na techniku provedení, ale nechává stranou smysl, tj. rozumnost celého podniku. Technika není vlastně nic jiného než dovednost v zacházení s věcmi, s předmětnými skutečnostmi. Machiavelli se soustřeďuje na techniku vládnutí a má za to, že první povinností vládců je zabezpečit za daných okolností pokračování své vlády. Různé podivné příručky slibují, že nás poučí o technice získávání přátel. Poddaní nebo přátelé se tu stávají materiálem, s nímž je třeba se naučit zacházet. Obojí je vposledu nerozumné, neboť se mýlí cílem. Vladař – nebo dnes politik – který si chce jen uchovat nebo posílit své pozice či funkce, jedná nerozumně, jestliže si neodpovídá na otázku, proč vlastně má zůstat u vlády nebo proč má nadále uchovávat své postavení. Jde přece o dobrou vládu, a není-li naděje na mé dobré vládnutí, je snad lépe, když se vlády vzdám. A jde ovšem o přátele, skutečné přátele – a ty si přece nemohu vyrábět nějakým správným technologickým postupem. Jestliže se opravdu někdo stane mým přítelem, protože jsem to s ním „uměl“, pak to vlastně žádný přítel není, i když si to sám myslí, a já si ho jako přítele také nemohu vážit a nemohu s ním jako se skutečným přítelem počítat,

když se ocitnu v nouzi a těžkostech a už nebudu schopen dál technicky na jeho přátelství pracovat a udržovat je při životě.

Um, dovednost, technická zdatnost jsou jistě velmi dobrým vkladem do každého podnikání, ale smysl našemu životu zabezpečit nemohou. Rozum nás však nutí rozvažovat právě nad smyslem všech podnikaných opatření, nad smyslem každé dovednosti a veškeré techniky. A rozum nás také nechává porozumět tomu, že životního smyslu, individuálního i společného a společenského, nelze dosahovat žádnou technikou. Proto také nemůže být logika posledním slovem rozumu, neboť také logika je – alespoň v tradičním pojetí – jistou dovedností, umem, technikou. Rozum se nikdy nemůže a nesmí stát technickou záležitostí, ale bude vždy znovu usilovat o porozumění nejširším souvislostem. Každý um, každá dovednost mají své předem dané, konkrétní cíle, kterých má být dosaženo. Ale stanovení těchto cílů musí mít smysl, má-li mít smysl jejich uskutečňování a naplňování. A jestliže nějaký další, vzdálenější nebo důležitější cíl má dát smysl uplatnění oněch dovedností, rozum se bude tázat po oprávněnosti, legitimitě tohoto dalšího, vyššího cíle. A také tento vyšší cíl musí být ospravedlněn. Z toho je zřejmé, že rozum se nezastaví před žádnými konečnými, omezenými cíli, nýbrž vždycky se bude dotazovat po jejich oprávněnosti. Na rozdíl od pouhého umu, od pouhé dovednosti a jejich omezených cílů nebo zájmů respektuje rozum jen cíle nebo zájmy nekonečné, kterých může být pouze dosahováno, ale nikdy dosaženo.

A ještě v jedné věci se rozum zásadně, bytostně odlišuje od každého umu, od každé dovednosti. Žádná dovednost není schopná se zaměřit sama na sebe, tj. z podstaty věci není zároveň dovedností třeba jen kontrolovat, natož zajišťovat smysluplnost svého vlastního uplatňování. Rozum naproti tomu nejen může, ale dokonce musí být schopen podrobovat vždy znovu svou aktivitu nárokům rozumu. Z toho vyplývá především rozdíl mezi lidskou rozumností a rozumem, který je jejím kritériem a normou. Ale to by bylo málo. Rozum je schopen kontrolovat sám sebe, tj. odhalovat své vlastní meze, své nesprávné kroky, své omyly, svou nedostatečnost. Skvělým způsobem to předvedl filosof, jímž se dělí dosavadní dějiny filosofie na dvě velké epochy, totiž na filosofii předkritickou a kritickou. Kant ve svých velkých *Kritikách* maximálně využil rozumu k tomu, aby ukázal jeho meze. Přesněji řečeno: Kant znamená vyvrcholení osvícenství a zároveň odhalení jeho mezí, tj. mezí rozumu, jak jej chápali osvícenci. Od té doby se opakují pokusy o nejrůznější kritiky rozumu – a zase přesněji: o kritiky nejrůznějších typů lidské rozumovosti. A vždycky jsou tyto kritiky prováděny za pomoci a na základě rozumu. To znamená, že vždycky jsou tyto kritiky rozumu kritikami toho, co v dosavadní rozumnosti a rozumovosti bylo nerozumem. Kdyby tomu tak nebylo, nemohlo by vůbec jít o rozumovou, rozumově platnou kritiku. Každá platná kritika rozumu se tak vlastně stává kritikou nedostatečného rozumu, tedy kritickým rozborem

dosavadních rozumových chyb a omylů, rozumové slepoty a tedy nerozumnosti. A odhalením těchto nedostatků a zbloudilostí se přihlašuje k slovu nový rozum, dovolující lepší, hlubší porozumění jak nejširším souvislostem, tak sobě samému.

Nic takového nenajdeme v jiných kulturních tradicích, v nichž zajisté nechybějí moudří lidé, moudří myslitelé, ale myslitelé, kteří nejsou schopni se z distance vztáhnout ke své moudrosti, aby ji kriticky posoudili a aby z ní mohli vybrat to nejlepší a odmítnout to chybné a dále nedržitelné. V tom smyslu je rozum, navazující na myšlení řecké a hebrejské, docela jiným, ostřejším, pronikavějším rozumem než jakýkoliv typ rozumu, s nímž se setkáváme mimo Evropu a mimo kraje a kultury Evropou ovlivněné. Rozum kritický, a to kritický sám k sobě, je evropskou vyvozeností, bez níž by dnešní svět měl docela jinou podobu. Jestliže si někdo myslí, že by to pro svět bylo snad štěstí, nechť se pokusí to znovu a důkladněji zvážit kritickým, ale rozumějším, rozumným způsobem. Bez rozumu, bez rozumové kritiky to zůstane jen jeho nahodilým míněním.

Rozum - III.

Od samých počátků filosofického myšlení můžeme sledovat problém „rozumu“ jako jedno ze stěžejních témat neustále pokračujícího zkoumání. Otázka však byla původně chápána ve větší šíři a zejména hloubce. Rozum nemůže být pouze záležitostí lidského duševního vybavení, nějakou lidskou vlastností či dovedností, pouhým myšlenkovým instrumentem. Rozum je přece vždycky odkázán na něco, čemu lze porozumět, a tím nemůže být jenom rozum sám. Lidský rozum, rozumný člověk se musí pokoušet porozumět světu kolem sebe a tím teprve také sám sobě a svému postavení v tomto světě - a to by nebylo možné, kdyby byl svět lidskému rozumu zcela vzdálen a naprosto cizí. Každý pokus o porozumění je postaven na základní důvěře, že je čemu rozumět, tj. že v tom, čemu chceme porozumět, je alespoň něco srozumitelného. To si uvědomovali již někteří z prvních filosofů. Řečtina znala dvě hlavní slova, jež se později do latiny a do dalších jazyků - a také do češtiny - překládala mj. jako „rozum“, totiž LOGOS a NOYS. Pozoruhodné je zvláště pojetí Hérakleitovo, které ovšem musíme rekonstruovat z pouhých zlomků zachovaných v citátech. Hérakleitos se především táže, co činí z pouhé hromady náhodně rozházených věcí nejkrásnější kosmos, tj. krásně uspořádaný svět, a vyslovuje přesvědčení, že bez LOGU by právě i ten nejkrásnější svět byl jen náhodnou hromadou věcí. A jinde říká, že se všechno se děje podle tohoto LOGU, i když většina lidí si to náležitě neuvědomuje. Proto má Hérakleitos za to, že to, co nás ve světě obklopuje a vlastně objímá a nese, má rozum a mysl. Člověk se naproti tomu stává rozumným tak, že se nadechuje tohoto jej obklopujícího rozumu, a stává se tak rozumným nejenom ve svém myš-

lení, ale také ve svém těle, které se tím stává zvláštním způsobem příbuzným celku veškerenstva.

Zmíněný myslitel je nám spolehlivým dokladem toho, že otázka po celku a celkovosti musí být položena všude tam, kde se rozum ujímá své zkoumající práce: ničemu nelze řádně porozumět, pokud tomu neporozumíme v celku a s ohledem na celek, tedy na širší souvislosti. Bez ohledu na to, že to v novodobých a moderních dějinách evropského myšlení bylo zapomenuto, že ani ve starší době nebyl problém celku postaven dost radikálně a že už tehdy byl také některými mysliteli zpochybňován, rozumně myslící člověk jej dříve nebo později musel vždy znovu objevovat a znovu se tázat po tom, jak se vlastně člověk-jednotlivec i lidstvo ve svém souhrnu vztahuje a především má vztahovat k tomuto celku. Celek má totiž smysl, je v něm cosi rozumného, čemu lze porozumět, aniž bychom tam svou vlastní rozumnost pouze vnášeli. A táže-li se evropský člověk stále také, kým nebo čím je on sám, táže se nejenom po způsobu své vlastní rozumovosti a rozumnosti, ale především po jejím zdroji a základu, jakož i po jejím místě a také po její legitimitě v rámci oné rozumnosti celku, které chce sám také porozumět. V tomto tázání nebyly a nemohly být zejména modernímu člověku pomoci odborné vědy, které smysl pro onen celek ztratily právě v důsledku své specializace. Spoléhání na vědecký rozum, jemuž měly být posléze svěřeny všechny lidské záležitosti, muselo proto hluboce zklamat. Řešením však nemůže být a také nebude odvrát od rozumu, nýbrž naopak rozpoznání, v jakém rozsahu je dosavadní vědecký rozum málo rozumný, tj. kde jsou jeho meze a zejména jak tuto nedostatečnost překonat a napravit.

Zklamání mnoha nadějí, které evropský člověk skládal do vědy a do vědeckého rozumu, nespočívalo a nespočívá vlastně v tom, že vědecký způsob užití rozumu má své meze, nýbrž že mnozí vědci tyto meze nechtějí ani navenek, ale dokonce ani sami sobě přiznat. Tak vlastně ono původně smysluplné a dobré výsledky přinášející sebeomezení na určený rámec či obor proměňují v chybu a závažný omyl. Uvedu příklad. Fyzikové nebo chemici se vztahují k určitým stránkám skutečností, s nimiž se setkáváme ve světě kolem sebe. Zajisté všichni vědí stejně jako my ostatní, že tělo živých bytostí představuje zvláštním způsobem strukturovaný celek, který sice ustavičně přijímá a zase vylučuje nějaké látky, ale navzdory tomu si uchovává velmi významný odstup jak od jiných živých bytostí, tak i od ostatního neživého okolí. Touto stránkou živých bytostí se však fyzikové ani chemici - alespoň zatím - nezabývají, tj. zatím nezkoumají, co se stane s atomy, které se s potravou dostanou do živého těla. Vodík nebo kyslík atd. jistě zůstanou vodíkem a kyslíkem, ale jde o to, zda se nezmění jejich chování, přesněji řečeno, zda se nezmění chování elektronů, které k nim náleží jako jejich dočasní průvodci. Whitehead, původně fyzik a matematik, spoluautor základního díla moderní, tzv. symbolické nebo matema-

tické logiky, ale také velký filosof, vyslovil přesvědčení, že se elektrony v živém těle chovají poněkud jinak než mimo organismus. Ani fyzikové, ani chemici zatím nemají k dispozici žádný způsob, jak toto tvrzení svými postupy potvrdit nebo vyvrátit. Podle nedávno zemřelého Karla Poppera takové domněnky, které se zcela vymykají možnosti eventuálního vyvrácení, prostě nepatří do vědy. S tím je možno do jisté míry souhlasit, pokud jde o momentální stav fyziky a fyzikální chemie: dnes asi opravdu Whiteheadovu domněnku vědecky potvrdit ani vyvrátit nelze, a proto ji budeme považovat za domněnku filosofickou. Kdyby z toho však někdo chtěl vyvozovat, že ani v budoucnosti nikdy nebude tato domněnka, tato filosofická myšlenka patřit do vědy, dopouští se nutně výroku ze stejných důvodů nevědeckého, protože nic podobného nemůže být momentálně ani potvrzeno ani vyvráceno. Korektní je proto pouze konstatování, že dnešní fyzika a chemie zatím neznají způsob, jak by se zmíněným problémem mohly zabývat. Jako problém však tato myšlenka ani vědě není a nesmí být cizí.

Co z tohoto příkladu vyplývá? Především je tu zcela zřejmé, že rozum a rozumové postupy nesmějí být redukovány na konkrétní odborné vědy a jejich vědecké postupy a že s nimi nesmějí být ztotožňovány. Rozumové postupy, které se vymykají všem existujícím vědám a jejich postupům, nejsou nebo alespoň nemusí být nerozumové či protirozumové. Odborná vědecká práce nemá žádné výsadní právo na rozum a rozumovost. Zejména však právě v důsledku dělby práce a kompetencí mezi jednotlivými odbornými vědami nám zůstává celá řada významných témat a problémů, pro něž žádná speciální disciplína nejen zatím neexistuje, ale v některých případech ani existovat nemůže, protože se týkají buď jednotlivých celků nebo přímo celku veškerenstva, tedy konkrétních skutečností a nikoliv jen jejich vyabstrahovaných aspektů. Zásadně o této věci nemůže být sporu, ale důsledky tohoto rozpoznání nevzali ještě zdaleka všichni řádně na vědomí. - Na druhé straně je třeba přiznat rozumu právo vážně se zabývat i takovými otázkami a tématy, jimiž se zatím žádná specializovaná disciplína nezabývá a jež pouze odsouvá někam stranou a do stínu. Spolu s tímto oprávněným požadavkem je však třeba zároveň naprosto jasně a jednoznačně říci, že jde o právo rozumu a nikoli o právo nějakého nerozumu, nějaké pavědy nebo pseudofilosofie. Opět tu platí to, co jsme si už jednou řekli: najdeme-li či odhalíme-li nějaké nedostatky nebo omyly rozumu, je to příležitost, jak rozum očistit od nerozumu, nikoliv jak nahrávat diletantismu, fantasmagoriím, konfuzi a blábolu. Nemůže být pochyb o tom, že věda, jak ji známe, tj. věda rozdělená do jednotlivých oborů s vymezenými kompetencemi a speciálními metodami, má svá omezení. I zcela pozitivní výsledky takových odborně vymezených výzkumů musí být vždy interpretovány způsobem, který se vymyká kompetenci příslušné disciplíny a který zejména přihlíží k širším a naopak také zcela konkrétním, situačním souvislostem. Vedle souvislostí však v našem světě existují také nesouvis-

losti. Tyto nesouvislosti musí být poznávány s nemenší pozorností než souvislosti, a nikdy nesmí být obojí zaměňováno. Neexistuje a nejspíš ani ze zásadních důvodů není možná žádná odborná vědecká disciplína, která by mohla být pověřena sledováním těch nejširších anebo zase nejkonkrétnějších, zcela situačních souvislostí. Někdy tímto úkolem bývá pověřována filosofie, ale sám bych to považoval za pouze nouzové a tedy dočasné řešení. Vskutku perspektivní řešení vidím spíše v jakémsi zfilosofičtění všech speciálních věd a v důkladné filosofické průpravě všech, zejména pak špičkových odborníků.

Rozum - IV.

K evropské duchovní a myšlenkové minulosti náleží značně problematická tendence stavět proti sobě rozum a víru. Jak tomu bývá, není tato tendence zcela nesmyslná, tj. není bez jakékoliv rozumnosti, je možno jí rozumět, ale to neznamená, že smíme přehlížet skutečnost, že je zatížena závažnými chybami jak v pojetí rozumu, tak v pojetí víry. Kořeny těchto chyb jsou převážně řeckého původu. Ve staré hebrejské tradici se důsledně rozlišuje myšlení, rozum a moudrost dvojí, boží a lidské. Najdeme-li varování před spoléháním na rozum, je to varování před rozumem „svým“, před „vlastní“, „svou“ moudrostí, a proti tomu se zdůrazňuje moudrost Hospodina a rozum boží jako ta pravá norma a rozhodující instance. A tato pravá moudrost a pravý rozum jsou pochopitelně chváleny a velebeny. Do této situace však v době helenistické začíná pronikat jiné rozlišení, totiž mezi pravým věděním a pouhým míněním, mezi poznatky a domněnkami. Přitom pravé vědění, řecky EPISTĚMĚ, je chápáno jako nahlédnutí, vidění, zírání, řecky THEORIA. Toto řecké pojetí, které u samotného Ježíše ani v náznacích nenajdeme, musíme předpokládat v pozadí výroku apoštola Pavla, že „chodíme u víře“, nikoli „u vidění“. Víra se tu stává jakýmsi provizorním, částečným věděním, náhražkou skutečného vidění „tváří v tvář“, které smíme očekávat až na konci časů. Tam se potom víra, stejně jako naděje, stanou zbytečnými, neboť proč bychom věřili nebo proč bychom v něco nadále doufali, když všechno bude v plnosti před našima očima? - Později, ve středověku, se uplatnilo jiné pojetí napětí a sporu mezi rozumem a vírou. Víra už nebyla chápána jako provizorní a jen částečné vědění, nýbrž naopak jako vyšší, dokonalejší poznání a vědění, k němuž ovšem nedospíváme svým rozumem, ale které je nám zprostředkováno zjevením. U některých křesťanských myslitelů tím byl rozum v podstatných ohledech suspendován a zpochybněn, zatímco jiní dělali, co bylo v jejich silách, aby rozum uhájili a případně rehabilitovali. Vcelku lze říci, že zejména scholastika udělala obrovskou práci na kultivaci rozumu a jeho postupů, a to nejen ve filosofii, ale také v theologii. Přesto se myslitelé začínajícího novověku téměř jednomyslně ve jménu rozumu odvraceli od středověku jako od bludiště církví zaštitěného ne-rozumu.

Něco z těchto pojetí přežívalo donedávna a trochu i dodnes, takže výsledkem byla a je jednak rozpačitost křesťanů vůbec a theologů zvláště, s jakou oceňovali a oceňují lidský rozum, a na druhé straně přežívalo dlouhou dobu také emfatické nadšení z rozumu a pro rozum, charakteristické zejména pro osvícenství, u nás však přetrvávající ještě do doby mezi válkami. V poslední době se situace začíná pronikavě, i když snad jenom dočasně měnit, protože se vzrůstá jak obecná nedůvěra v rozum, tak sílí aktivní odpor proti rozumu. V našem světě se děje tolik absurdních věcí a jsou vyslovovány tak absurdní teze, že by už žádný současný theolog nemohl s dobrým svědomím říci „credo quia absurdum“, věřím, protože to je absurdní. Snad tedy nebude zcela marné, když si ujasníme několik závažných skutečností.

Víra ve staré hebrejské a také ježíšovské tradici není žádné poznání ani spolehnutí na nějakou informaci, zprávu nebo sdělení, ale je to docela určitá životní orientace nebo také životní styl či atituda. Protože však myšlení nutně náleží k životu, má orientace víry také své důsledky pro myšlení. Ovšem zatímco životní praxe se obrací k okolnímu světu, především k druhým lidem, ale také k různým věcným skutečnostem, událostem a situacím, myšlení se vyznačuje velkou zvláštností: může se obracet také k sobě a přezkoumávat, kontrolovat svůj vlastní postup a své zaměření. Nedokáže to ovšem řádně a plně provádět, dokud se nespolehne na rozum a dokud se samo rozumem nezačne důsledně řídit. Jen za pomoci rozumu a jeho prostřednictvím může tedy víra porozumět sobě samé. Můžeme tedy říci, že víra orientuje lidský rozum docela určitým způsobem jednak směrem ke skutečnostem, jednak k samotné orientaci víry, tedy k víře samotné. Rozum pak chce porozumět nejenom věcem, nejenom situacím a dějům, nejenom druhým lidem a jejich rozumu, ale chce také porozumět, čím se životní i myšlenková orientace víry liší od jiných takových orientací, především od orientace mytické, proti níž se orientace víry už v dávné minulosti ostře polemicky zahrocuje. Jinak to můžeme vyjádřit také tak, že prostřednictvím rozumu si víra může sama začít rozumět, zatímco bez rozumu si prostě nerozumí. To je pak vlastní smysl nejrůznějších formulací tzv. obsahu víry, kterým se říká „vyznání víry“ neboli konfese. Tyto formulace nesou na sobě vždycky stopy té doby, v níž vznikaly, a proto se nám dnes někdy zdají být málo srozumitelné. Tradice je sice i v každodenním lidském životě velmi důležitá, ale musí být v každé generaci vždy znovu ožívována a interpretována. Někdy je dokonce třeba sáhnout po nových, srozumitelnějších a také přesvědčivějších formulacích.

Žádná životní orientace zajisté nemůže vyplývat z rozumu tak, že je důsledkem rozumného myšlení. Rozum však může každou takovou životní orientaci projasňovat, takže je méně nahodilá, méně ovlivněná okamžitými dojmy a pocity, zkrátka že sama sobě lépe porozumí. Rozum např.

může hodně napomoci tomu, že se nějaká orientace nebo životní náklonnost ukáže jako neudržitelná, vnitřně rozporná nebo dokonce vedoucí k podivným i nebezpečným následkům. Funkce rozumu je proto pro každé takové životní zaměření věcí pomocnou. Bez rozumu však nelze dost sjednotit, integrovat žádný život. Charakter, nemá-li být záležitostí pouhých návyků, musí být vždy znovu posilován rozumnou úvahou. Lidské soukromé i veřejné situace jsou tak složité, že bez rozumu v nich člověk už nedokáže zůstat sám sebou, natož se proměňovat tak, aby se sám sebou teprve stával, aby sám sebe teprve jako svůj úkol nacházel a uskutečňoval. A to platí tím spíše o orientaci víry, tj. o orientaci do budoucnosti a na budoucnost. Víru nelze stavět proti rozumu, ale právě naopak je nutno dělat všechno pro jejich co nejtěsnější oboustrannou spolupráci. Víra potřebuje rozum a nemůže jej v žádném případě nahradit; jenom rozum může dostatečně dbát o projasnění a pročištění víry jako sjednocující životní i myšlenkové orientace. Ale rozum sám nemůže životní orientaci víry konstituovat, víra – stejně jako žádné jiné životní zaměření – nevyplývá a nemůže vyplývat z rozumu samotného. Oslabením významu rozumu se víra ocitá ve vážném nebezpečí konfuze vnitřní nebo dokonce záměny za orientace jiné, které se víře jen podobají anebo se za ni jen vydávají.

Uvedl jsem zevrubněji onen dávný, ale pro mnohé dodnes aktuální problém také proto, že se tu ukázala ona sice služebná, ale ničím nezastupitelná funkce rozumu, stejně důležitá také pro všechna jiná životní zaměření. Dnes ožívají, jak tomu je vždycky v duchovně a myšlenkově zmatených časech, nejrůznější tendence a hnutí, jaká v normální společnosti zůstávají kdesi na okraji a ve stínu, a předstírají autoritu nového typu s odkazem na vady a nedostatky uznávaných vědeckých oborů. Máme-li být schopni rozpoznat, zda jde opravdu o dobývání nových pevnin a prozkoumávání oblastí, na které se zapomnělo, anebo zda jde o šizení a podvádění důvěřivců nebo o sice upřímný, ale politováníhodný pád do předsudků a fantasmagorií, pak nám vposledu nepomůže žádná tradice, ale pouze kritický rozum, který se o nejlepší tradice opře. Ve věku nerozumu, který občas hrozí vypuknout, si musíme hluboce vážít každého světélka lidského rozumu, který sice ví o své nedostatečnosti, ale jen proto, že dokáže být sám k sobě kritický. Jen takový rozum je kompetentní, aby nám svou kritičností pomáhal v šeru a v temnotách, tj. aby pomáhal proti každé temnotě i každému příšeří.